

THE
GITAGOVINDA,

A POEM

BY

JAYADEVA GOSWAMI

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College,

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1882.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतामि बुद्धिमंस्तपुस्तकानि ।

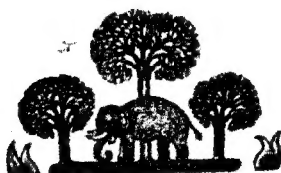
[illegible]

गीतगोविन्दह्यात्मम् ।

श्रीजयदेवगोस्वामिविरचितम् ।

वि. ए. उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
विरचितटोकासमेतम् ।

कालिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वती यन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८८२

THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS MAHARAJAH
LACHMISHWAR SING BAHADUR

OF

DURBHANGA.

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE
DEEP INTEREST SHEWN BY HIS HIGHNESS
FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE
CAUSE OF SANSKRIT LANGUAGE BY THE
ANCESTERS OF HIS HIGHNESS,

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

the Commentator.

गीतगोविन्दे

प्रथमः सर्गः ।

सामोदहामोदरः ।

मेघैर्मंदुरमम्बरं वनमुषः श्यामास्तमातद्रुमे-
नक्तं भीकरयं त्वमेव तदिमं राधे ! यद्वं प्रापय ।
इत्थं नन्दनिर्देशतस्मितयोः प्रसन्नकुसुमदुमं
राधामाधवयोर्भवन्ति वसुनाकुले रजः केसरयः ॥ १ ॥

प्रथमः भारती देशी भङ्गाभीष्टकवर्धनम् ।

गीतगोविन्दविहितिं प्रकरोमि यदां तदे ।

इह यद्यु तत्प्रभवाम् अवदेकविः प्रारिपयितुम् निर्विज्ञेय परि-
क्षमः प्रवे राधाभाषयतोः रजःश्रीवृन्दपङ्कजमाचरति मेधैरिति । कदा-
चित् कथ्येन यद्यु मोहयितुम् नन्दक्य यावत् वनमे मेघा-
कुम्भरमाभोष्य यद्यु काव्यव्यवहृतमा यद्वृत्तान्तवने यद्युक्तम्
केनचित् काव्योन्नेषान्तरां राधां प्रति चक्षुरितम् । हे राधे ! यन्म-
रम् काकाशं मेघैर्मंदुरं श्लिष्टं वनाम्बुजमिति यावत् । वनमुषः
श्वरस्यमदेवाः तवावहृन्मैः श्यामाः नोदयन्तीः तथा नक्तं रात्रौ उप-
स्थितमावमिति मेघः । यद्यु वनं मिश्रः भीमः मलयोवः तलकाश्च
तमेव रजं लम्बं यद्वं प्रापय रजसु रजं कृपात् नन्दनिर्देशतः
मन्दापुत्रा मन्दापुत्रावहृन्मैः यद्युमि वः कुसुमदुमः कुसुमवहृन्मैः
यदादिपरिहृतकः तस्य यद्यु तस्यान्त्यादिति भावः । मे प्रति चक्षितयोः
प्रक्षिप्तयोः राधाभाषयतोः यद्युनोदये रजःकेसरयः यद्युनोदयानि
भवन्ति यद्युनोदयेव यद्युनो दत्ततयः । केचित् नन्दनिर्देशतः मन्दापुत्राः

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसङ्गा

पद्मावतीचरणचारणप्रकवर्त्ती ।

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतम्

एतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि तिलासकलासु कुतूहलम् ।

अधुरकोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

कलायितुं कृत्वाः देवतः उपदेष्टुं इतोक्तिरिति भावः । आदृतं-
विस्तीर्णितं वस्तुम् ॥ १ ॥ तद्वत्त्वं यथा । कृत्वाचैर्वादि यः कञ्चो यतत
ताः आदृतं विस्तीर्णितम् ।

अथ यन्मूर्तिपद्मावासुदेवरतिकथाकीर्तनं प्रतियोगीते वाग्देव-
तीति । वाग्देवतायाः चरकलाः चरितेन ज्ञानीयास्तत्रकुलं चित्रितं
प्रकृतं । चरतमेव चरुं कर्तुं शक्यं तावत्तः विविधविद्याविचारद-
यमर्थः । तथा पद्मावती चरकलाः चरणचारणेन पदवैभवा वाचरणीं
मन्त्रादिव चरपदैश्वर्यं वक्ष्यन् इति भावः । विशेषणत्वेन चरणीचरक-
लादेकाकारवर्त्तितं चित्रितम् । जयदेवकविः श्रीवासुदेवस्य श्रीनन्दस्य
रतिकेचः सुरतोदधयः तस्य कथा कीर्तनं तत्समेतम् एतं प्रबन्धं यन्म
करोति । केचित् पद्मावतीः तदावस्थायाः नाट्यः चरणचारणचरके
चरणवैभवाभूते चरणेन चरणवैभवाभिरुचिः वर्त्तते । इति पद्मावती-
चरणचारणचरकलीं वाचमन्त्र इति भावः । इत्याहुः । वक्ष्यन्तिवचं
इतं ज्ञेयं वक्ष्यन्तिवचं तत्रज्ञाजगौ इति वक्ष्यताम् ॥ २ ॥

इदानीं कवियन्त्रप्रबोधनपात्रे यदीति । यदि हरिस्मरणे
लक्ष्मणस्य मनः सरसं वस्तुतुल्यं तथा विद्यावत्काल इतिप्रवक्ष्ये
कुतूहलं कीदृशम् कस्योक्तुमवस्थायाश्चाहं तदा अधुराः माधुर्य-
स्यनुवाः मनोहरा इत्यर्थः कीमताः सुदुर्गा चरणा इत्यर्थः । तथा
वाक्ता इत्याः पदावीं कुम्भिकावाग्वाग्वाक्ताः यक्षतवः वक्ष्यं तावती

प्रथमसूत्रम् ।

वाचः प्रज्ञवत्यमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिद्विरां
 जानीते जयदेव एव ग्रन्थः छायां दुष्टदुष्टे ।
 मृत्कारोत्तरसत्प्रमेयरचनेराचायं गोवर्द्धन-
 स्मर्त्तं कोऽपि न विद्युतः श्रुतिधरो भाषो कविः आपतिः ॥४॥

अथ प्रथमप्रबन्धः ।

वाचरागेण रूपकतावेन च लीयते ।

प्रज्ञवपयोभिज्जले धृतवानसि वेदम् ।

विहितवद्विज्ञपरित्रमखेदं

जयदेवस्य ग्रन्थस्य वाचोऽपि प्रबन्धमिति वाच्यम् । श्रुतिविशेषं
 ह्यस्य श्रुतिविशेषतया च लीयते इति वाच्यम् ॥ १ ॥

अथानि कविर्मित्रवर्द्धनस्य वाच्येण च वेदादिसु सन्दर्भोपादान-
 मन्तरादयः सन्दर्भेति वाच्य इति । अमापतिधरः तदाख्यः कविः वाचः
 वाच्यमिति प्रज्ञवति विकारमिति तत्सन्दर्भस्य वेदस्य वाचावस्थ-
 पूर्वेता इत्यर्थः । जयदेव एव न ह्यस्य कविरित्यर्थः एवकारोऽस्य-
 जयदेवः । निरां वाचां सन्दर्भशुद्धिं विद्युदपत्यं जानीते ।
 ग्रन्थः तदाया कविः दुष्टदुष्ट इत्येव सन्दर्भस्य श्रुतेः दुष्टदुष्टात्
 दुष्टेन बोधनात् छायाः प्रबन्धमीतः दुष्टोपसर्गि यन्म दुष्टेन बोध-
 यतीति कोटिः छायाते इति कवितार्थः । मृत्कारोत्तराणि मृत्कार-
 रचयमानानि सन्ति अतस्तद्वानि सानि प्रमेयानि निश्चयाः तेषां रचनेः
 कोऽपि कविः आचार्यस्यैव सत्पुत्रोऽपि न स्यात् कोऽपि सद्यः दयार्थः
 न विद्युतः न विद्युतः आचार्यस्यैव सत्पुत्रोऽपि न स्यात् प्रबन्ध रच-
 यितुमीते इति भावः । तथा आपतिः श्रुतिः भोवीकविः भोवीनामा
 कविः श्रुत्या जयदेवानेन न ह्यस्यैवकोटिः धरति मृत्कारोतीति
 श्रुतिधरः । श्रुतं कविर्मित्रवर्द्धनं इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अथ कविः पूर्योपलब्धः सत्यं सत्यवद्विज्ञपरित्रमखेदं मन-

केयव ! धृतमीनशरीर ! 'अय जगदीश ! हरे !' भुवम् ॥
चित्तिरतिविपुस्तरे तव तिष्ठति दृष्टे

बहुधावतारकीर्तनकृतं बह्वचं दधामि । श्रीकैरावरति प्रसवेत्पाटि ।
के केयव ! धृत मीनशरीरं जगद्वत् येन तत्पुष्पस्यो त्वं विहितं
कृतं वदितुं कथं कथं वदितुं यस्मिन् तत् तथा कथेदम्
कथं यथा तथा प्रकृतपदोपनिषत् कथानुवाकान्तराणां विमलमिति
मेव वेदं धृतवान् रचितवान् कृतः के जगदीश ! के हरे ! त्वं
काय कर्षोत्कर्षेण वर्धय कथं तारयन्मातृकपदानि मातृवरानेष कृपक-
तालेन च गीतानि । कथं च मातृवरानेत्यत्र मातृवगौड इति ।
पाठाद्वारम् । कथं योमं कथं संगीतदाभोटरे । कथा नितम्बमीशुचित-
वक्त्राद्यं सुकृष्टतः कृष्टवक्त्रात् किरीटी वदुतयाकां प्रविशन् प्रदोषे
मातृवरो मातृवरान् यः । यतानरे हं मातृवरान् एव भैरवरान्
अप्यते । कादौ च मातृवरानेन्द्रजतो मङ्गारर्चयित । श्रीरामकथं
प्रदातुं वै पद्मललाटनगरम् । चिह्नोक्त्याय कथाटि एते रामाः 'प्रकी-
र्तिताः ॥ कृपणं कातु कृतं कथारति । कथोक्तपदविभक्तविरचिते
वक्त्रोत्पारिजाते च मातृवरानकथयन्तः कथा

रि-भी ह कोवकी बल न-नी तीस्री क माकवे ।

बहुमानरोहकोदृषाके वरि आकांक्षमोभिते ॥

का व नि ध प ध भी ध व न व व न ना रि व । न्वरधर्मवम् ।

क व पा व की व व क व व न ना रि वा व

पा न ना रि रि रि रि रि री व ।

म क न क रि व व रि न क व ध की ध व न

व व व न क व व न ना रि रि रि वा ध की

ध व व व व न ना व ना न ना न ना रि रि

व भी वा की ध व व व न ना व न ना नां रि रि व की व वा ॥

रश्मि माकवाः मनीषमहरोकरम् ॥ १ ॥

धरविधरवक्रियचक्रगरिष्ठे ।

केशव ! धृतकच्छपरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ २ ॥

वसति द्यनमिच्छरे धरणी तव कम्पा

शशिनि कलहकलीव निमग्ना

केशव ! धृतशूकररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नखमद्भुतमुह्यं

दलितहिरण्यकशिपुतनुभङ्गम् ।

केशव ! धृतनरहरिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ ४ ॥

कलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन !

पदनखनीरजनितजनपावन !

चित्रितरिति । धृतं चक्षुष्यरूपं तेन तत् चक्षुःश्रोत्रे
केशव ! चित्रिः दृष्टिगो धरण्या धरणेन बहुनेन यत् विषयकं
कठिनीमूलवक्रमुह्यः तेन गरिष्ठे सुहृदे विपुलतरे चित्रितभावे तव-
पृष्ठे तिष्ठति अतः हे जगदीश ! हे हरे ! त्वं जय एवं सर्वम् ॥२॥

वसतीति । हे धृतशूकररूप ! धृतं शूकररूपं वराहस्य रूपं
तेन तत् चक्षुःश्रोत्रे । तव द्यनमिच्छरे दन्ताये कम्पा धरणी पृथ्वी
शशिनि चन्द्रे निमग्ना कलहकलीव इव वसति । अन्वत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तवेति । हे धृतनरहरिरूप ! धृतं नरहरीः कर्षिकृषोः रूपं
तेन तत् चक्षुःश्रोत्रे । तव करकमलवरे कलाम्बुजमये चक्षुःश्रोत्रे
अयं बल ताडयं मयं दक्षिणा विदारिता हिरण्यकशिपीः कलह-
राजस्य तदुःखरीरमेव चक्षुःश्रोत्रे तन्वाभूतं यत् प्रीयते इति शेषः ।
कलयसेत्येवम् अमरद्वयकावचनत्वात् चक्षुःश्रोत्रमिति शेषम् । इरा-
भवात् नारायणः कर्षिकृष्वेव हिरण्यकशिपुं मयोविदार इति
इराव्याकीर्णं अन्वत् पूर्वम् ॥ ४ ॥

कलयतीति । हे धृतवामनरूप ! धृतं वामनस्य रूपं तेन तत्

केशव ! हुतवामनरूप ! 'अयं जगदीश ! हरे' ! ॥ ५ ॥

अस्त्रियवधिरमये जगदपगतपापं

अपयसि पर्यसि शमितभवतांपम् ।

केशव ! हुतवशुपतिरूप ! 'अयं जगदीश ! हरे' ! ॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं

दशमुखमोक्षिबलिं दमणीयम् ।

केशव ! हुतरक्षुपतिरूप ! 'अयं जगदीश ! हरे' ! ॥ ७ ॥

वन्द्युद्दे हे पद्मनाभिरजनितजनपावन ! पद्मनाभ्यं ज्ञातेन भीरेण
गङ्गाजलेन जनितं जगन्मां पावनं परित्यज्य येन विष्णुपादोद्भवा
गङ्गेति करणात् अत एव हे अङ्गुतवामन ! अक्षौकिकवामनमूर्ध ।
विष्णुमन्त्रे पादश्लोके लिख्यमानात्मने अस्मि विष्णुवाक्यात् कारणात् भव-
न्मोति शालाश्यास्तात् करणे तृतीयाविधानेऽपि अक्षिरक्षविष्णुवा-
क्यमी । अक्षि देशराजं कश्यपसि प्रसारयति । इत्था किल भगवान्
विष्णुवीर्यमन्त्रेण लिप्यःदभूमिवाच्यत्वा लिखीकादिपतिं वशिं
प्रताप्यं लैकोक्ष्यम् इत्यायं दत्तवानिति वीराक्षिकी शालाश्यास्तुल्योऽय ।
अत एव अङ्गुतेति वामनविशेषश्च कोपविहसितवत् । अन्त्यं पुन-
रुक्तं ॥ ५ ॥

अस्त्रियेति । हे हुतवशुपतिरूप ! हुतं वशुपतेः वरपुत्रावस्य
रूपं येन तत्त्ववन्द्युद्दे, अस्त्रियाणां वधिरमये मोक्षितकृते कश्यपे
अपगतानि पापानि वक्ष्यन्तु अत एव अस्त्रियः अथवा वधिरम्य तापो
वक्ष्यन्तु तदाभूतं जनतु कश्यपसि । इत्था भगवान् भार्गवः पितृव्यामर्षि-
होपितः कश्यपसि वक्ष्यन्तु निश्चयं तेषां वधिरमयेन पितृन् तर्पणा-
नात् तज्जलेन वा वक्ष्यः वक्ष्यन्ताः तावत् ज्ञानेन वाक्पदमोक्षयिष्य
भवतीति वीराक्षिकी वाक्यं । अन्त्यं पूर्णम् ॥ ६ ॥

वितरतीति । हे हुतरक्षुपतिरूप ! हुतं रक्षुपतेः राक्षस कृतं
विश्वं वक्ष्यन्तुद्दे, रणे दिक्पतीनाम् इत्यादीनां वक्ष्यन्तुं वाक्पदमीशं

प्रथमसर्गः ।

वहसि वपुषि विगदे वसनं जलदाभं

हलहतिभीतिमिन्नितममुनामम् ।

केयव ! हतहलधरकप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ८ ॥

निन्दसि यद्यविधेरहह ! श्रुतिजातं

सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ।

केयव ! हतवृद्धयरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ९ ॥

स्वच्छनिवहनिधने कलयसि करवांसं

दिनु दयसु रमणीयं योभाकरं दयसुखस्य रावणस्य नीलवर्णं
दयसुखोपहारं वितरति ददाति यन्मत् पूर्ववत् । पुरास्मिन् भगवान्
रामकृपेण रावणस्य दय विराजि हितः देवान् नन्दवान्मिति कथा-
लाभुषन्त्येव ॥ ७ ॥

वहसीति । हे हतहलधरकप ! हतं हलधरकप वलरामस्य रूपं
येन तत्पशुघो, त्वं विगदे शुष्मे वपुषि जलदाभं नीलम् कत एव
हलस्य बाहुस्य हत्या खायातात् वा भीतिः तदा मिलिता गाल-
पतिता शरणागता इति भावः वा वसना तस्या भा इव भादोमि-
यं तादृशं वसनं वस्त्रं वहसि धारयसि, वलभद्रस्य नीलाम्बरत्वात्
वसनाजस्य च नीलवर्णत्वात् वसनस्य तवात्मेनोपमिति रिति बोध्यम् ।
यन्मत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

निन्दसीति । हे हतवृद्धयरीर ! हतं वृद्धस्य शरीरं येन तत्पशुघो,
कहुरेति दयाकृपकनकस्य सदयेन हृदयेन दर्शितं पशूनां घातो
यस्मिन् तथोक्तं वयविधेः कदम्बिधानक न ह्य अपराधक श्रुतिजातं
पशूनां हतं वजेन नाकावनेतेत्यादिकं वेदशास्त्रविरुद्धं निन्दसि कस्य
कर्हिवासा एव परवर्धमाने गतुषोदितत्वादिति भावः । यन्मत्
वनामम् ॥ ९ ॥

स्वच्छसीति । हे स्वच्छविह्वल ! स्वच्छं वल्विह्वलं येन तत्पशुघो,

भूमकेतुमिव किमपि कदाचन ।

केचन । धृतकस्त्रियरीर । 'जय जगदीश । हरे' । ॥ १० ॥

जीमवदेवकवेरिदमुदितमुदारं,

मृगं सुखदं शुभदं भवसारम् ।

केचन । धृतदग्धविधकप । 'जय जगदीश । हरे' । ॥ ११ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः ।

वेदानुहरति जगन्निवहते भूगोलमुद्विभ्रते

देवतान्धारयते बलिं हनयते चतुर्धनं कुर्वते ।

तं ज्योत्स्नायां वेदाङ्गानां दुराचाराणां जनानां तथाचात्र गोमांस-
खादको यव विषयं बह्व भावते । सर्वाचारविहीनस्य ज्योत्स्ना इत्यभि-
धीयत इति; निर्विघ्नः समूहाः तेषां निधने निधनाद्यं निधि-
कार्यं वपुषी भूमकेतुमिव कौत्सपातिसताराविशेषमिव किमपि
जगन्निवहनीयं कदाचं भोक्तव्यं कदाचं कश्चिं कथयति चारयति ।
काम्यसु समागतम् ॥ १० ॥

जीमवदेवेति चे धृतदग्धविधकप । धृतं दग्धविधं रूपं येन भू-
गणुहो । चे केचन । जगदीश । हरे । त्वं जय सर्वोत्कर्षेण वसतः ।
चे भक्तजन । कदारं महार्णवस्य सुखदं शुभदं कल्याणवहं भवसा-
रसारस्य सारम् रदम् अतादृशं जीमवदेवकवेः कदाचं भावितं
भव्यम् ॥ ॥ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः ।

जय पुनः संक्षेपेण चरितारम्भं कञ्चित्कालं तस्यास्य पूर्वतः भक्त्या साङ्ग-
वेदानिधि । वेदान् प्रबन्धप्रवृत्तिमयान् चरते जीमवदेवकवेः जगत्
निवहते कुहमेव चरुते कल्याणवह दानयोः भूगोलं भूगणुहं
कल्याणमेव दग्धमेव जहति मोहयते वराहकृपावैश्वर्यं, देवैर् विरक्त-
कृपितं दारयते कथोर्निवारयते कञ्चित्कृपावैश्वर्यं, बलिं देवयति

पौलस्त्यं जयते इत्थं जययते कादम्बरमात्मन्यते
 के च्छास्त्रं जयते इत्याकृतिकृते जय्याय तुभ्यवयमः ॥ १२ ॥
 यथ द्वितीयप्रबंधः ।

गुर्जरीरामप्रतिपदनाकाङ्क्षां जीयते ।

श्रितकमलाकुचमण्डक ! हृतकुण्डल ! ए
 कलितकलितवनमास ! 'जय जय देव ! करे ध्रुवम्' ॥ १३ ॥

जययते यतारयते वायनरूपप्रायेत्यर्थः, जय्यायां जयं कलितप्र-
 ष्ठं कुरुते भाग्यरूपप्रायेत्यर्थः पौलस्त्यं रावणं जयते राजकुमारप्रायेत्यर्थः,
 इत्थं काकुत्स्थं जययते भारयते वनभद्ररूपप्रायेत्यर्थः कादम्बरं इत्थं
 पशुपातविचारिणीविजितं भावः आत्मन्यते विचारयते मृदुरूपप्राये-
 त्यर्थः तथा च्छास्त्रं भूयं जयते नाशयते कलिकरूपप्रायेत्यर्थः अत एव इयं
 आकाङ्क्षी अवसारात् करोतीति तथोक्ताय कथ्याय जयं भजयते वासु-
 नाथ तुभ्यं वयः । गार्हपत्यिणीकृतं वचनम् ॥ १२ ॥

अथिति । इत आरभ्य समस्त पद्येषु सर्वाणि पदानि सन्धो-
 भान्यानि । ए इति सन्धोभनं लुचमण्डकम् । श्रितं हृतं कमलायाः
 कुचमण्डकं कान्तकुचं येन तन्मण्डुहो, हृते कुण्डले कर्णभूषणे येन
 तन्मण्डुहो, तथा कलितं हृता कलितं गुर्जरी वनमासा येन तन्-
 मण्डुहो, के देव करे ! जय जय करोतुवर्षेण वर्षेण वर्गक ॥ ॥

गुर्जरीरामप्रतिपदनाकाङ्क्षां जीयते । इति वाक्यान्तरम् । गुर्जरी-
 रामकथनं यथा संजीतदानोदरे । आना सुखेभ्यो भववद्वाचां जंघु-
 चमण्डलतल्लगाता । मुनेः कदाच्यं दधनीविभामं तन्मीलुषा इति च गुर्ज-
 रीवम् ॥ इति । कङ्क्रीतवारिण्याते च गुर्जरीरामकथनचक्रं यथा
 गुर्जरी नाशोत्पन्नावातोके भविष्यति । न-क्षिप्यन्धवीयेना पैश-
 चित् वधरा । नाश्वारकुण्डीयेना दाक्षिणात्या प्रकीर्तिता ।
 न य इति न रि च न नि च न च न य न च न य न रि च ।
 रि रि च न च न । न य न । न य न च न य ना रि च रि च न च

दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन ! ए
 मुनिजनमानसहंस ! 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ २ ॥
 कान्तियविषधरगण्डन ! जनेरञ्जन ! ए
 यदुकुलनलिनदिनेय ! 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ ३ ॥
 मधुमुरनरकविनाशन ! गरुडासन ! ए
 सुरकुलकेलिनिदान ! 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ ४ ॥
 अमलकमलदललोचन ! भवमोचन ! ए

प्र प्र प्र नि प्र प्र प्र प्र प्र पा प्र प्र प्र रि रि रि रि प्र प्र प्र प्र
 ष्ट । इति दाक्षिणात्यगजेरोकण्यम् । पद्यमप्रहरोत्तरम् ।

दिनेति । दिनमणे सूर्यस्य भवखण्डनं भवखण्डति भूयवतीति तत्-
 त्वम् । ध्वजः सदा बहिरमण्डलमध्वजोतीति खरपात् । भव
 संसारं भवखण्डति क्षिणतीति तत्त्वम् । ससारमन्त्राल्लोचक !
 मोक्षदत्तस्य तदा मुनिजनानां मानसं चित्तं मानसं तदास्मिन् हर
 एव तस्य हरे ! जयहरपञ्चविधेयः । अयं च तदास्मिन् परममन्त्र-
 आह्वयः । अन्त्यं सप्तमम् ॥ २ ॥

कावितेति । कावितं तदास्मिन् विषधरं पञ्चनं गण्डयति दम-
 यतीति तत्त्वम् । जनाद् राज्ञयति समोचयतीति तत्त्वम् । तदा
 यदुकुलान् वि विनाशति मण्डानि तेषां दिनेयः सूर्यः । तत्त्वम् ।
 हे भवसंशयन ! इत्यर्थः । अन्त्यं पूर्वम् ॥ ३ ॥

अधिति । मधुसूतं खरस्य वरस्य ते मधुमुरनरकाः तेषां विना-
 शन ! खरस्यः काशनं सस्य तत्त्वम् । गरुडासन इत्यर्थः तदा
 सुराणां देवानां कृतं सुरकुलं तस्य केलिः कान्त्यविहारः तस्य विदान !
 कारण ! अकुरास्य विधनेन तेषां कृतो भवसाहिति भावः । अन्त्यं
 सप्तमम् ॥ ४ ॥

अवतेति । अवते मण्डले भवखण्डे हर कोचने सस्य तत्त्वम् ।

त्रिभुवनभवननिधान ! 'जय जय देव ! कृष्ण !' ॥ ५ ॥

जनकसुताकृतभूषण ! जितदूषण ! ए

समस्तमितदशकण्ठ ! 'जय जय देव ! हरी' ! ॥ १ ॥

अभिनवजलधरसुन्दर ! धृतमन्दर ! प

श्रीमद्वसन्तशर्कर ! जय जय देव ! हरे' ॥ ७ ॥

तव शरणे प्रणता दयामिति भावय ए

कुरु कुशलं प्रणतय जय जय देव ! हरे ! ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम ए

अथवा कथारथो बोधनः । कथारथो भवति । तदा । निधुवनमिव
अथवा । तदा । निधुवनमिव । निधुवनमिव । तदा । निधुवनमिव ।
अथवा । तदा । निधुवनमिव । निधुवनमिव । तदा । निधुवनमिव ।

जनयेति । जनकपुत्रयोः शीतयोः कृतं भूषणं कथङ्कारः कथ-
 ण्य वा जनकपुत्रयोः कृतं भूषणं येन तत्कथ्यन्ती, शीतः कृतकङ्कारः ।
 कथ्य वा कृतधीताकङ्कारः । जितः दूषणः दूषकङ्कारणकथरः तदाश्व-
 षाण्यविशेषः येन कथ्य वा जितं दूषणं दोषजननं कथ्यं येन तत्-
 कथ्यन्ती दूषणं कथिन् । कथ्य च दोषरहितः । तथा कथरे बुद्धे
 प्रमितः नाशितः दूषकङ्कारो राशयो येन तत्कथ्यन्ती, कथ्यत कथनम् ॥३॥

[illegible]

अनेति । सर्वं तव परस्मै प्रथमा इति भावः चित्तवृत्तान् सर्वं
 भक्तान् आसीद्भीष्मः सन् । अनेति च अस्मात् प्रथमा इति भावः, अनेति
 कथायाम् ॥ ८ ॥

निति । नीलशेखरः इदम् सर्वथा नीतिबन्धुः साधकः

मङ्गलमुज्ज्वलगीतम् 'जय जय देव ! हरे !' ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भसम्-

काश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेसदनङ्गखेद-

खेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ १ ॥

अथ तृतीयप्रबन्धः ।

वसन्ते वासन्ती कुसुमसुकुमारैरवयवै-

र्म्मन्ती कान्तारि बहुविहितकल्याणुसरन्धाम् ।

मङ्गलं साङ्गतिकं प्रबन्धं सुदम् आनन्दं कुर्वते जनयति भक्ताना-
मिति शेषः कथ्यते समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति गीतगोविन्दे द्वितीयप्रबन्धः ।

यद्येति । पद्मायाः कल्याणः वा पयोधरतटी परिरम्भसम् । तस्य
परिरम्भस्येन काविकुलेन कल्पं यत् काश्मीरं कुसुमं शोभायते तयो-
परिदलमिति भावः । तेन मुद्रितं चिह्नितम् अत एव व्यक्तः रागः
प्रियानुरागः यत् तादृशमिव तथा खेदम् वः अनङ्ग कामः तेन
यः खेदः सुरतायाश्च दम्ब्यः तेन खेदान्बुपूरो वसन्तवर्षाको यत्
तथाभूतं मधुसूदनस्य नारायणस्य हरः कथं व युक्तां प्रियं कसु-
पूरयतु विदधातु दम्ब्यवः ॥ १ ॥ वसन्तिकर्म्म इत्यम् । तद्वत्तत्तं तथा
तेन वसन्तिकर्म्म तल्लज्जनीयः ।

इत्थं मङ्गलसाधनं पुनस्तथापठति वसन्त रवि । काचित् वद-
यती वदो वसन्ते काये वासन्तीकुसुमेः साधनीपुष्पैरिव सुकुमारैः
सुकोपकैः कवचैः कवचच्छितामिलकैः विवेकके तृतीया । कान्तारे
दुर्गमे वसन्ति निविष्टे वसो दम्ब्यः वसन्ती, वद तथा तथा विहितं

यमन्दं कन्दपेण्डुरत्रमितचिन्ताकुलतवा

चलद्वाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ १ ॥

यमन्दरामकृपयतापीड्यां जीवते ।

ललितनवकुलतापरिशोषनशोमसमसयसमीरि

मधुकरनिकरकरमितकोविसकृन्नितकुण्डकुटीरे ।

‘विहरति हरिदिङ्ग, सरसवसन्ते

ज्ञानं कल्याणदुष्टदण्डं दूतोद्यमेन कल्याणं कष्टरामाविष्कारणं । यथा तावत्
कृतदण्डं यमन्दम् यमन्दं कन्दपेण्डुरेण कान्तवसन्तेन ललितानां वा
चिन्ता तथा चाकुलतवां चाकुलतवा यमन्तो वाधा पीडा यस्यापयोक्षां
राधायां रदं दण्डं यथा कथं कृतवती ॥ १ ॥ यमं निहारिषीदसम् ।
तद्वचनं यथा रते दरेण्यथा यम न यमनामः निहारिषी ।

यमन्दरामेण कृपयतायेन च जीवते । कृपयेत्यत्र ‘वर्तितानिनेति
प्राज्ञान्तरम् । यमन्दरामस्य कथनं यथा संगीतधारिजाते कृतम्
यद्योऽयमवदन्तः पुनश्च यमं यमनतापु रेण । ध्वजं यदा वायव्योऽ-
भूतिर्नैतद्वचनः स यमन्दरामः । यथा च यान्तवसन्तो यथा । योपसम्प्राः
यथावत् यथावत् कालवचनं दरेः । तावत् यमन्दरामस्य यान्तवसन्
प्रतीतिभिः ॥

यमन्दरामकथनं यथा संगीतधारिजाते कृतम्

अङ्गजहिमूले ज्ञानो य-नो तोत्री यमलये ।

ह रि त क ह च नि क च नि ध य न प न न ना ।

त क व च नि म ध क न ह च ना न ना ।

ह रि त क व च ह रि त क व न ह रि त क वि ध

य ध य क व न क न क क व क व च य न रि

य नि म नि ह ना । इति प्रातःकालीनः ।

प्रतिनेति । हे यमि ! कवितानां कन्दरीयां कष्टकुलतानां
परिशोषनेन संश्लेष कोपसः सरसि यमवसनीरः कृतवाचक-

वृत्त्यति युवतिजनेन समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते ॥१॥
भवम् ।

समदमदतमनोस्थपथिक-
मधजनजानतविनापे ।
अलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूह-
निराकुलवकुलकलापे 'विरहति' ॥ २ ॥
रुगमदसौरभरभसवशंवद-
नवदलमालतमाले ।
युवजनहृदयविदारणमनसिज-
नखरुचिकिमुकजाले 'विरहति' ॥ ३ ॥

भावः । तेन तादृशे, अधुकराणां अमरराणां विहारेः उज्ज्वले अरन्धिताः
निरिता ये कोविदाः तेः 'सूक्तं' 'सूजनपूरितं' 'सूक्तशटीरं' अत्रादि-
'महितमनस्य' 'कुसुमसङ्कुल' अस्मिन् तन्नाभूते तथा विरहिजनस्य दुरन्ते
अतिशयेन चरे इह हरवशमो रथः प्रेमाहरणः तत् सङ्गते रथो-
द्दीपके वशमो हरिः कथं युवतिजनेन समं सखि विरहति शीकृति
आजति च ॥ १ ॥

अन्वयेति । अन्वयाः सङ्कुला जदनमनोरथाः आभाभिधानाः येषां
तादृशाः ये अस्मिन्नां प्रवाशिनो मधुजनाः तेः कवितः विनापः यत्
ततोष्ठे, तथा अलिकुलेः अमररङ्गैः सङ्कुला ये कुसुमसमूहाः तेः निरा-
कुलाः निःशेषेण आहवाः आशा वकुलकलापाः अस्मिन् तन्नाभूते
वशमो रति येषां अन्वयः यन्मात्रम् ॥ २ ॥

अन्वयेति । अन्वयवदस्य अन्वयिकायाः यः रथः तेनः अति-
मय इत्यर्थः रथो येन हृदयोदित्यन्तरः तस्य अन्वयाः आभाया अन्व-
यारिण्येति आशङ्क्य तदा अन्वया इत्यन्वायाः यत् सङ्कुला येषां तादृशाः

मदनमहोपतिजनकदण्ड-

रचिनेश्वरकुसुमविद्याये ।

मिसितशिलीमुखपाटलिपटल

कृतभरतृषदिवानि 'विहरति' ॥ ४ ॥

विगलितलज्जितजगद्वलोकन

तत्कृतकद्वयकृतहानि ।

विरहितिकृतनकुलमृगजति-

केतकिदन्तुरिताये 'विहरति' ॥ ५ ॥

तथाहाः इहमेतां वक्षिन् तदाभूते, तथा सुवर्णानां सुवर्णानां सुवर्ण-
विहारः यथा वीर्यं यमविलक यामक यो तथा तथा वक्षिः
यान्तिरिव वक्षिर्वा तादृशं चिंतयानां यथायानी कार्यं वक्ष्यते
वक्षिन् तादृशे वरवचने दत्तक विवेकम् यन्मद् पूर्वम् ॥ १ ॥

अहमेति । अहम्क वक्षीयते । तादृशः यः यमकद्वयः कार्यवतिः
तादृशः दण्डधरत्वादिति भावः । तथा वक्षिरेव वक्षिर्वा तादृशः
केचरकुसुमानां यामनेश्वरपुष्पाणां विद्यायो वक्षिन् ततोऽपि तथा
निवृत्ताः शिलीमुखं यमरा येन तादृशैः पाटलिपटलैः पाटला-
कुसुमैः कृतः अरक यामक दृष्यक विहारः चेरितं वक्षिन् तदा
भूते वरवचने दत्तक विवेकम् । यन्मद् यमानम् ॥ ४ ॥

विगलितेति । विगलितं विगतं वक्षितं कृष्णं भावे ज्ञः ।
येन तादृशानां यमकं यमिचयोदीपनाय कृष्णधरकपुष्पाणां
विहारः यमरा यमपुष्पाणां यमयोऽनेन दर्शनेन तादृशैः यमैः
वरवचैः तादृशवचनैः कृतः अरकः पुष्पविहारकद्वय इति भावः । यम
तादृशे, तथा विरहितिकृतनकुलमृगजति-
यक कृतानामाजतिरिव यामनिर्वाणे तादृशैः केतकिदन्ति केतकि-

माधविकापरिमलसलिते
 नवमासतिजातिबुग्ध्यौ ।
 मुनिमनसापि मोहनकारिणि
 तदुपाकारवद्भ्यौ 'विहरति' । ६ ॥
 स्फुरदतिमुक्तस्ततापरि-
 रश्मयमुकलितपुलकितचूने ।
 हन्दावनविपिने परिसर
 परिगतयमुनाजलपूते 'विहरति' । ७ ॥
 श्रीजयदेवभक्तितमिह-
 मलयतु हरिहरव्यक्तिसारम् ।

कुसुमेः स्फुरदतिः आग्रा आग्राः दिवः सत्यं तादृशे हरहरवन्द्ये इत्यस्य
 विशेषणम् अन्वयः समानम् ॥ ६ ॥

माधविकेति । माधविकायाः परिमलेन वीरयेन ललिते मनोहरे
 कवितं विष्णु सुन्दरविद्यमरः । नवाभिः अभिनवविकसिताभिः माध-
 तिभिः जातिभिश्च बुग्ध्यौ, अत एव मुनिमनसा तापवन्धेतयापि
 मोहनकारिणि मोहजनके तथा तदुपायां युनापु आविरहितानिति
 भावः । उपाकारवद्भ्यौ हेतुं विना हितकारिणीत्यर्थः हरहरवन्द्ये
 इत्यस्य पूर्वोक्तस्य विशेषणम् । अन्वयः समानम् ॥ ६ ॥

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां विद्यवन्तीनाम् अतिमुक्तस्ततायां माधवी-
 क्ततायां हरिरश्मयेन आविक्रमेण सुकलितताः सङ्घातसुकलाः अत-
 र्निव सुकलितता लोभादिना इव च्छाः रक्षायाः सत्यं तादृशे तथा परि-
 हरेषु आनन्देयेषु परिगता वङ्गली वा ललितता तस्याः कर्तुः पूते पवित्री-
 कृते हन्दावनविपिने हन्दावनाश्रयानन्दे हरहरवन्द्ये हरिः श्रीकृष्ण-
 येन सम्बन्धः ॥ ७ ॥

श्रीति । श्रीजयदेव भक्तितं श्रीजयदेवविना कृतं इदं कथ्यन्तम्

समयसन्तसमयवनवर्धन-

मनुमतमदनविकारं विहरति ॥ ८ ॥

इति श्रीमोतमोचिन्द्रे हरीवः प्रथमः ।

हरविगमितमक्तीवक्षिचक्षुत्पराग-

प्रकटितपटवासैर्वासयन् कामनाम् ।

इह हि दहति चेतः क्षेतकीगन्धवन्धुः

प्रमरद्समवाचप्राचवद्वन्धवाहः ॥ ९ ॥

उत्थोलवधुगन्धवन्धुमधुपश्याधूतधूताह-

क्षीकृत्कोकिलकाकलीकलकसैवहीर्षकर्मज्वराः ।

मदनक कामक विकारो येन तत् कामोद्दीपकमित्यर्थः हरिहरचयोः
अतिः अत्यन्तेन वारः परवार्त्तो यत् त्वामूर्तं हरैः वेः वसन्तवसन्तः
तत् वनवर्धनम् अद्वयत्त उद्वं इति प्राप्नोत । उद्वयति इति पठ्यते
भारं न उद्वयतम् इति विवेच्यम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमोतमोचिन्द्रे हरीवः प्रथमः ।

आम वसन्तवासुं वर्धयति हरति । इह वदन्ते क्षेतकीनां गन्धेन
क्षीरभविस्तरत्वेन वन्धुः क्षीररक्षणः तथा महरन् वृषकलान् प्रति-
भावन् वेः कलकवासः पशुवासः काम दत्तार्थः तत्तु प्राचवत् प्राचवद्वयः
अतिमित्र दत्तार्थः कलक अतिमित्रं कामोद्दीपकत्वादि भावः । गन्धवधुः
वासुः हरविद्वितानां दीपद्विविधितानां मन्त्रीनां वा वधुद्वयः यतः
तासां वदनाः क्षीरनरत्नक्षेत्रे वे मरुडिनाः कृटीकानाः कपटवासा
कवचुचूर्णविशेषाः तैः कामनानि प्राचवन् क्षरभीक्ष्णं वन् चेतः विर-
हिष्वाप्नोति येनः इहति हि कल्पायत्तत्वेन विचक्ष्णोऽवधारणे नाशिनो-
द्वयमम् । नमनवधुतेनं नाशिनोभोनिबोचैः । इति तत्त्वचक्षुः ॥ ९ ॥

वक्षति वसन्तवाकराणां वक्षिजनमनुवद्वन् वर्धयति कम्पीव-
दिति । वक्षिणेः विरहिभिरित्यर्थः आनं कालावाः चिन्तनं तत्

अथ चतुर्थः प्रबन्धः ।

रामचरीरानन्दवचनानां श्रवणे ।

चन्दनचर्चितमीलकलेखरपीतवसनवनमाली

केलिवलश्रविकुण्डलमण्डितमण्ड-

यगम्भितगाली 'हरिहरि' मुग्धवधूनिकरे

विलासिनि विलासति केलिपरे ॥ १ ॥

रामचरीरानन्दवचनं श्रवणं । रि-कोमला न तीव्रा वा न तीव्रतरश्रुता ।
ध कोमला नि-तीव्रा च क्वाता रामचरीति वा । चारोके न-नि-वर्णा
कात् प्रांथा पौनसूच्याना ॥

ध र रि न प न ना रि र र रि न प न प प प प
रि र र नि प प धा प ना न न प न न ना रि र र
नि प प न प प र रि र रि न प प न न ना रि
र र रि न ना प प प न प प न प न ना रि रा
र रि रि र रि न र रि न प न प प र न रि र
र नि प प धा प न न रि र । र रि र रि र रा ॥
इति रामचरी । भावः काकोश ।

अन्वयेति । के विद्याविधि विवक्ष्यन्तीति । केविना श्रीकृष्ण-
चक्रद्वारा चक्रवर्णवर्णा रत्ननिर्मित वर्णमूल्यानां चक्रवर्ण-
चक्रं मण्डपुनः चक्रवर्णमण्डपः चक्रः इत्यादिभिः चक्रवर्ण-
भासते कोपते इति चित्रवाची, अन्वयेति चक्रवर्ण-
चक्रं चरीरं चक्रं च तथा पीतं वसनं चक्रं चक्रः वनमाली वन-
मण्डपनाम्नाः हरिः हरिः चक्रं केलिपरे श्रीकृष्णे चक्रवर्ण-
चक्रे चन्द्री चक्रं विवक्षति विवक्षति । विद्याविधीति चक्रं चक्र-
वर्णचक्रे चक्रं विवक्ष्यन्तीति चक्रं चक्रं इति चक्रं चक्रः चन्द्र-
चक्रवर्णचक्रः ॥ १ ॥

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयमानन्दमिन्द्रीवर-

त्रेक्षीश्यामलक्षोमलैरुपनयनङ्गेरनङ्गीतसवम् ।

अञ्चन्दं व्रजसुन्दरोभिदभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः

अङ्गारः सखि ! मूर्त्तिमानिव मधो मुग्धो हरिः स्त्रीकृतिः ॥ ८ ॥

अथोक्तवसदभुजकवलक्लेयादिवेशाचल-

प्रालेयप्रवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डमैलानिलः ।

किञ्चित् खिद्यमानमौलिमकुलान्मालोक्य हर्षोदया-

दुष्मीलन्ति कुङ्कुमहरितकलोत्तान्ताः पिकानां गिरः ॥ १० ॥

विशेषाविति । हे सखि ! अनुरञ्जनेन सलोपविधानेन विश्वेषां
जनताम् आनन्दं जनयन् सुग्धः सुन्दरः मनोहरमूर्तिः हरिः
मधो वसन्ते इन्दोशराणां नीलोत्पलानां अथवा इव श्यामकानि कोम-
लानि ललिताराणि तैः अङ्गैः अनङ्गीतसवः कामोच्चाहः जनयन्
पङ्कजम् व्रजसुन्दरीभिः अभितः सवन्तः अञ्चन्दं यथा तथा प्रत्यङ्गं
प्रत्यक्षयः आलिङ्गितः आलितः यन् मूर्त्तिमान् देहवतः अङ्गारः
आदिरव इव स्त्रीकृतिः अङ्गाररक्षापि श्यामवर्णत्वसक्तं यथा श्यामो
भवति अङ्गारः कितोच्चाहः प्रतीलित इति प्रथमोक्तं विशेषणद्वय
अङ्गार इति पदस्यापि वक्तव्यते इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ मातुं सविश्रो-
कितम् इत्यम् ।

अथोति । अथ वसन्ते इत्यर्थः श्रीखण्डमैलानिलः जनयान्वसक्त
अनिलः वायुः अथवा वसन्तकाले वसन्तकाले वसन्तः हे भुजङ्गाः वयो
तेषां वसन्तेन यादवैव तः ह्येवः तस्मादिव भुजङ्गानां वायुभोजितम्
प्रवहन्म् । भुजङ्गवधेन विषयाप्रयत्नोरत्नादिति भावः । प्रवहेत् किमेव
तस्मैच्छया अनन्तकनकाङ्गुया विषयाकोपवधनार्थमिति भावः देयक
विषयः अथवा किमवयवम् अतुल्यरतिं लभति वसन्ते वायोदेहिष-
दिनर्तिनो वसन्तकालात् उत्तरम् जननात् उत्तरे च हिमवतः

रसोच्चासभरेण विस्मयभृतामाभीरवामभ्युवा-
मभ्यर्चं परिरम्भ निर्भरमरः प्रेमान्धया राधया ।

साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतकृति-

व्याजादुद्धटचुम्बितस्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्तपोविन्दे ब्रह्मावतारो नाम प्रथमः सर्गः ।

स्मितेरिवसदप्रेसा । किञ्च किञ्चानि लोभानि रसाभावां व्याप्याणां
लीलिषु शिखरेषु खानि सुकुलानि तानि व्यासोक्त्य ददा हर्षोदयात्
व्यामन्योदयात् पिबानां कोटिकानां गुह्यः कुहिरिति वया व्यामन्यधरा
उत्तमा आत्मभूः तिरः वाचः उत्तमोक्तिः उद्गम्यन्ति ॥ १० ॥ यादु-
र्यपिक्रीडितम् इत्यम् ।

व्यामन्ये सर्वव्याप्री उद्योपकमसुतङ्कुर भक्तान् व्यामिषां चेतुरङ्गव्याह
रावेति । प्रेमान्धया प्रेम्णा चतुरांगेण व्याम्यया इत्यनया रसजः
राधया व्याम्यया रासोच्चासभरेण रासोत्सवान्धातिशयेन हेतुना
विस्मयभृतां विद्याविनीनाम् आभीरवामभ्युवां गोपाकुलानां मध्ये
व्याम्यर्चं समीपे निर्भरं मार्गं वया तथा हरः हरैरिति शेषः । परि-
रम्भ व्यामिष्य त्वद्वदनं तव मुखं साधु सुधामयं पीयूषमूर्त्यमिति गीत-
कृतिव्याजात् नामप्रबंधात्मकेन व्याहृत्य उक्ता उद्धटम् स्मितनालं
चुम्बितः अत एव स्मितेन उद्धमन्दावेन मनोहारी हरिः वः कुलान्
भक्तानिति भावः । पातु रक्षतु इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ यादुर्यपिक्रीडितम्
इत्यम् ।

इति श्रीमत्तपोविन्दे ब्रह्मावतारो नाम प्रथमः
सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अक्ले शंकेश्वरः ।

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ-
विगलितनिजोत्कर्षादीर्घाविशेन यतान्वतः ।
काचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली
मुखरशिखरं लीना दीनाप्युवाच रङ्गः सखीम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमः प्रबन्धः ।

गुर्जररीरण्ये रूपकतालेन च गीयते ।

सखरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनध्वंशं
चलितदृगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलबिलोलवतंसम् ।

विहरतीति । हरौ लण्ये साधारणः अपरनारीसमानः प्रणयो
यस्य तदाभूते वने विहरति अपरनारीषु यादृशं प्रेम राधायाः अपि
तादृशमेव वितन्वति सति राधा विगलितनिजोत्कर्षात् निजोत्कर्षा-
नयनादिसर्वैः हेतोः दीर्घाविशेन कर्षात्पुनरा दीना दुःखिता अपि
कथ्यते कर्षात्पुनर् काचिदपि गुञ्जन्तः ये मधुव्रताः श्वनराः तेषां मण्ड-
लीभिः श्रेणीभिः मुखरं कथितं विहरन् अपमानः यस्य तादृशे
लताकुञ्जे लीना तिरोहिता सती रङ्गः एकान्ते सखीम् उवाच । हरि-
नोदयम् । न सखरदधरः मधुरध्वनौ हरिणी यता । इति तल्ल-
काय ॥ १ ॥

गुर्जररीरण्ये रूपकतालेन च गीयते । रूपकताले इत्यत्र यति-
तालेनेति वाक्यम् ।

सखरदिति । हे सखि ! मयं वनः कर्तुं सखरता सदृशकृता अपर-
सुधया मधुरेण ध्वनिना करेण सखरितः पूरितः मोहनः मनोहरः
वंशी केकुवाद्यविशेषो येन तादृशं चलितं दृगञ्जलः अपाङ्गदर्शनं

“राष्ट्रे हरिमिह विहितविद्यासं”

स्मरति मनो मम हृतपरिहासं 'वृषम्' ॥ १ ॥

सन्मन्त्रशास्त्रमन्त्रशिक्षणकर्मण्डलवलयितवेद्यं

प्रचुरपुनरुद्धनुरनुरश्चितमेदुरमदिरसुवेमं "राशि" ॥२॥

गापकदम्बनितम्बवतीमसु कम्बनसन्धितलोभम् ।

अथ जीवमधुराधरपद्ममङ्गलसितकितशोभं "रासे" ॥१॥

विपुनपुनकभुजपङ्कवकसितवक्त्रवसुवतिसहस्रम् ।

करचरणोरसि मणिमग्नभूषणकिरणविभक्तमिस्र"रामे"४

तस्य सः ब्रह्मावर्णहरिर्ब्रह्म, ब्रह्मकर्मयोगिः श्रेष्ठो यज्ञ सः तथा
 कर्मयोगविद्योक्तो जपको वस्तुतो दुष्टद्वेषे यज्ञ सः तत्त्वज्ञानां पदानां
 सर्वशाययः । तद् दृक् दासे विभिन्नः ज्ञानः विशालो येन ताड्यते तथा
 ज्ञानः परिकाशो येन तपोक्तं हरिं चरति ॥ १ ॥

चन्द्रदेति । चन्द्रदेव विचित्रवर्णेन चादत्वा जगोष्मेन समूर
 शिष्वाप्यक्तानां शिष्यामुक्तानां वक्तृत्वेन वक्तवितः संकथितः केनो
 यस्य तादृशं अत एव प्रचुरेव विचारीत्वेन पुनश्चन्द्रपञ्चुषा वक्तृपञ्चुषा
 अचरुत्कृतः भूषितः मेदुरः क्षिप्रः सः सुदिरः मेघः तदसु सुन्दरः
 देयः वक्तुं तदाभक्तं दास्ये हरिनिवादि कोष्ठात् ॥ २ ॥

मोर्षेति । मोषट्ठस्य कामोरुडस्य वा नित्यव्ययः प्रत्ययः-
 नित्यः । कामिन्यः तादां ह्यनुत्पन्ने कश्चित् । कामिनः कामः यस्य
 तं ह्यनुत्पन्नस्य मधुरः । कथरः पञ्चरत्न यस्य तथोक्तं तथा कथ-
 रिता निरुद्धिता कितेन ह्यनुत्पन्नस्य कथोर्भा यस्य तादवन्त्यस्य
 मूर्धन्यत्वं ॥ २ ॥

विदुषेति । विदुषाः प्रभूताः पुत्रकाः रीकोदुमनाः नवीनाम्नाः
भुजपुत्राणां नवविभक्तं स्वाधिकृतं नवपुत्राणां श्रीपुत्राणां
नवपुत्रं देव नवीनां नवा करनरपोरवि नवपुत्राणां नवा विनावाविनि

जलदपटलचलैर्दिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।
 पीनपयाधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटं “रासे” ॥ ५ ॥
 मणिमयमकरमनाहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।
 पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारं “रासे” ॥ ६ ॥
 विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।
 मामपि किमपि तरङ्गद्वन्द्वदृशा मनसा रमयन्तं “रासे” ॥ ७ ॥
 श्रीजयदेवभणितमतिस्फुटस्फुटमोहनमधुरिरुपम् ।

* शेषः मणिमय भूषणानां रत्नावहाराणां विरचेन विभिन्नं निरा-
 जतं तनिकम् अलङ्कारः येषु तथाभूतम् । अन्त्यम् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

जलदेति । जलदानीं सेवानां पटले समूहे जलम् यः दन्दुः चन्द्रः
 तथा विनिन्दकं चन्दनतिलकं कपाटे यत्नं तं तथा पीनयोः विषा-
 दयोः पयाधरयोः सनयो यः परिसरः पर्जन्यभागः तस्य नर्दने
 निर्दयं हृदयकपाटं कपाटवत् निक्षीर्णं हृदयं यत्नं ताडयन् ।
 अन्त्यम् समम् ॥ ५ ॥

मणिमयेति । मणिमयाभ्यां रत्ननिर्मिताभ्यां मकरमनोहराभ्यां
 मकराकृत्या मनोहराभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितौ शोभितौ तच्छो यत्नं
 तम् उदारं महाशुभाय पीतवसनं पीताम्बरं तथा गण्डगताः सनयः
 अनुयाः सानयोः सुराः असुराश्च वराः कीडाः परिवाराः यत्नं
 तथाभूतम् । अन्त्यम् समानम् ॥ ६ ॥

विशदेति । विशदकदम्बतले निर्मले नीपतद्वतले निक्षिप्तं स्थितं
 कलिकलुषभयं यत्नम् कलिकलितपातताण्डुरनिर्जयः तथा कलिक-
 लुषभयं यत्नं तथा तरङ्गानीं विशदानीं सनकद्वन्द्वकालदक्षिः
 त्रिकुण्ठादयेन मनसा कावपि रमयन्तं हृदयस्वतया यत्नं यत्नं
 विहरन्निर्जयः । अन्त्यम् समानम् ॥ ७ ॥

सीति । श्रीजयदेव भणितम् यत्नम् अतिस्फुटं मोहनं

रिचरत्नकरं प्रति सञ्जति पुष्पवतामनुकम्पम् 'रागे' ॥८॥

इति पञ्चमः प्रपञ्चः ।

मणवति गुणयामं त्वां भ्रमादपि नेहते
वहति च परीतां दीवं विमुञ्चति दूरतः ।
युवतिषु चक्षुष्ये कण्ठे विहारिणि मां विना
युनरपि मनो वामं कामं करोति करोसि किम् ॥ १ ॥

अथ वहः प्रपञ्चः ।

माह्वरागेण पञ्चतापीतालेन च नीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तं
चकितविलोकितासकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् ।

मनोहरं मधुरिणोः प्रीतव्यं कथं वञ्चति पुष्पवती भ्रमांतां इति-
श्वरचरोः करं प्रति अनुकम्पम् अनुकम्पं भवति इति शेषः । अस्यान्
वचनम् ॥ ८ ॥

इति प्रीतमोदिन्दे पञ्चमः प्रपञ्चः ।

मणवतीति । हे वणि ! कण्ठे युवतिषु मोवाङ्गवाह चमनी
स्वदुर्लभा वञ्चिता रिचंता वक्ता तादृशे कृत एव मां विना विहारिणि
रमयाये कपीत्यर्थः मम नामम् अवाञ्छं मनः पुनरपि कामं कथामि-
च्छामं करोति तथा हि गुणयामं कण्ठस्य गुणवत्तुं मणवति विना-
रवति, अमादपि त्वां विचार्य न देहते न विचार्यतीत्यर्थः परी-
तोवं तनुकारणेन इति शेषः विपुलामन्दं वहति तथा दीवं मण-
वत्तामनितमवराधं दूरतः मुञ्चति हरिहरति न मणवतीत्यर्थः किं
करोसि माणवत्या मतिरिति भावः ॥ १ ॥ हरिचोदकम् ।

माह्वरागेण पञ्चतापीतालेन च नीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया । हे वणि ! निभृतं निभृतं यत् निकुञ्ज-
गृहं वतादिभेदितवनस्पतं त्वामं गतया, कर्तुं वाञ्छे मां मनोरथः

“सखि हे । केशिमधुरमुदरं रमय मया सह

मदनमनोरथभावितया सविकारं” ध्रुवम् ॥ १ ॥

प्रथममभागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।

मृदुमधुरस्मितभावितया शिथिलीकृतजघनदुकूलं ‘सखि हे’

किमलयशयननिवेशितया चिरमुरसि समैव शयानम् ।

कृतपरिरम्भचुम्बनया परिरम्भ कृताधरपानं ‘सखि हे’ ॥ ३ ॥

अभिधानः कामविषयिणीया इत्यर्थः तस्मिन् भावः आवेशः आद्या
जातः इति तयोक्ता अस्या जाते इत प्रत्ययः । तथा तथा अस्मितं
वचनं यथा तथा विबोधिता दृष्टा वचनं दिक् यथा तादृश्या यथा
मृदु निमि, दाली एकानो निखीव आत्मानं संगोष्ण वचनं स्थितं, रतौ
शृङ्गारे यः रमयः आवेशः तथा भरेण आतिमन्त्रेण सविकारं
काव्ययेन भावान्तरगतम् उदरं मधुरं यथा तथा ‘दुकूलं’ केशिम-
धुरं केशिनामासुरच्छादनं कण्ठं रमय इति कारणम् ॥ १ ॥

प्रथमेति । प्रथमः आद्याः अभूतपूर्व इत्यर्थः । यः कृतः कामः
तिम अज्जितया तथा मृदु मधुरं स्थितं तस्मिन् तादृशं भावितं वचनं
वक्ष्याः तथाभूतया अयेति शेषः पटुनि निपुणानि मनोहरवचनयो-
गीत्यर्थः वाणि पाटुनां प्रियवादानां वचनानि तैः अनुकूलम्
अनुकूलवचनं कृताधरपानं वा अमन्येति यादिनमित्यर्थः यथा शिथिली-
कृतं अस्थितं जघनात् दुकूलं वचनं येन तादृशं कल्पयति शेषः ।
अस्मितं वचनम् ॥ २ ॥

किञ्चनयेति । किञ्चनवचने पञ्चवचनार्थं निवेशितया यादृ-
तया तथा कृतं परिरम्भचम् आचिक्कनम् चुम्बनम् यथा तथाभूतया
अयेति शेषः । चिरं बहुवचनं समैव चरति वक्षति वचनं तथा
परिरम्भ आचिक्क कृतम् अधरपानं येन तयोक्तं कल्पयति शेषः ।
अस्मितं वचनम् ॥ ३ ॥

अमलसनिमोक्षितलोचनया पुनश्चावलिखितकपोलम् ।
 अमललक्षितकलेवरया वरमदनमटादतिलोचम् 'सखि हे' ॥
 कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।
 अयकुसुमाकुलकुस्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् 'सखि हे' ॥
 चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।
 मुग्धरविशृङ्खलमेखलया सकलसहस्रस्वनदानम् 'सखि हे' ॥६॥

अथवेति । अथमेव सुरत सुखजनितेन निषीदिते विमोचने
 यस्याः तया तथा अमलमेव खेदान्नाया विश्वं कलेवरं यस्याद्यादया
 मयेति शेषः । पुनश्चानां रोमकूर्पायाम् आवल्या अस्या सुस्वनादिति
 भावः । अङ्कितो कपोलो मन्त्रो यस्या तं तथा वरमदनेन अतिप्रहृ-
 कामेन वो मदः विकारविशेषः तस्मात् अतिलोचं मे प्रति अति-
 सङ्ख्यामित्यर्थः । अथमिति शेषः । अन्त्यं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

कोकिलेति । कोकिलस्य कलः मधुरः यः रवः तद्वत् कूजितं
 भाषितं यस्याः मधुरभाषितया रत्नार्थः, तथा अस्यानि निधुवनलोचनया
 विष्णुतानि कृष्णानि नेत्राः तादस्याः आकुषाः रज्ज्वरारहित्यात् रत्न-
 क्षतो विधिप्राः कुलयाः केशाः यस्या तथाभूतया मनेति शेषः, जितः
 मनसिजतन्त्रस्य ज्ञानशास्त्रस्य विचारः येन तं ज्ञानशास्त्रविचारे ज्ञे-
 यविनिमित्तवत्, तथा मन्त्रैः अङ्कितो अङ्कितो चन्द्रो मणिवयोः
 क्षमयोः भारो विकारो येन तथोक्तं अथमिति शेषः । अन्त्यं
 यमानम् ॥ ५ ॥

चरयेति । चरकयोः पादयोः रङ्कितो मणिनूपुरो यस्याः तथा
 तया सुचराः रज्ज्वावमाना नितम्बचाक्षनादिति भावः । तथा विशृ-
 ङ्खला अयथास्मिता मेखला रचना यस्याः तथा मयेति शेषः, परि-
 पूरितम् कलेवरतः कृतः सुरतवितानः निधुवनव्यापारः येन तं तथा
 सकलसहस्रमेखलया सकलसहस्रस्वनदानं यस्या तथोक्तं अथमिति । अन्त्यं
 पूर्ववत् ॥ ६ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।
 निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् 'सखिहे' ७
 श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।
 सुखमुत्कण्ठतराधिकया कथितं वितनोतु सलीलम् 'सखिहे' ८

इति षष्ठः प्रपञ्चः ।

हस्तस्त्रस्ताविलासवंशमनृजुभ्रूवल्लिमहल्लवी
 हन्दात्सारिद्रमस्तवीक्षितमतिस्त्रे दार्द्रगण्डस्थलम् ।
 मामुद्दीप्य विलम्बितस्मितसुधामुग्धाननं कानने
 गोविन्दं व्रजसुन्दरोगण्डतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १ ॥

इतीति । 'रतिसुखसमये यः रसः चेतसो द्रवीभावः, तेन अल-
 सया निवेष्टया अतएव निःसहम् अघाट्यं यथा तथा निपतितया
 तनुर्जना इव यथाकामाभूतया अनेन योज्यं दरमुकुलिते ईषत्
 सङ्गते नवने सरोजे इव यत्नं तादृशं कथितः प्रहङ्गः ममोजः क-
 ल्प्य तथामृतं मधुसूदनम् । अन्यत् यथा अलम्बनीयम् ।

अति । श्रीजयदेवेन भणितम् इदम् उत्कण्ठतया कणाप्राप-
 तुमुच्छया राधिकया कथितं सखीकैः सविवासम् अतिशयम् अतिमानं
 मधुरिपोः लक्ष्यं यत् निधुवनं सुरतं तस्य शीलं चरितं सुखं
 भक्तानामिति हेतुः । वितनोतु विदधातु । अन्यत् पूर्वम् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे षष्ठः प्रपञ्चः ।

इकोति । इदानीं वक्ष्यामीताया राधाया मोपाकुमारतं लक्ष-
 णं कथयिष्ये । हे सखि ! कानने व्रजसुन्दरीगण्डतं अल-
 लवः कुटिका अप्रसूतः अप्रताः विद्यमाने वासो तादृशः का
 यल्लवः मोपाकुमाराः तासां हन्तैः समुक्तेः कृत्यारी कृत्यिप्राः यदा
 स्नानो यस्मिन् तम् सङ्कटात् यथा तथा दृष्टव्यः । ईक्षितं यस्मिन्
 मर्त्यमाने न प्रपञ्चः । अतएव आसुद्दीप्य विलम्बितस्मितसुधामुग्धान-
 नं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १ ॥

दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशकलतिका-
विकाशः कामारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।
अपि भ्राम्यदृष्टहीरक्षितरमणीया न मुकुल-
प्रसूतिस्तानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥ २ ॥
माकृतस्मितमाकुलाकुलगलहस्मिन्नप्रसामित-
भ्रूवल्लीकमलौकदर्शितभुजामूलार्धदृष्टस्तनम ।
गांपीनां निभृतं निरीक्ष्य दंशिताकाङ्क्षधिरं चिन्तयन्
अन्तर्मुग्धमनोहरं हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥ १ ॥

इति अक्षयकेयथो नाम द्वितीयः सर्गः ।

युक्त्या स्मितसुखया सुभावनापुरस्कितमेत्यर्थः, सुखं मनोहरम्
आननं सुखं यथा तम् अतिशयेन मनुष्यप्रभितेनेति शेषः । आर्द्र-
गण्डव्यक्तं वक्ष्यते तथाभूतं तथा कृताभ्यां सखाः विश्वतः विकाशं यः
मोहमवेष्टयत्य तथोक्तं गोविन्दं पश्यामि हृद्यानि आनन्दानि तव-
मनुभवामि च ॥ १ ॥ आर्द्रलविक्रीडितम् इत्यम् ।

विरहव्याकुलतां दर्शयति दुरेति । हे सखि ! व्यथति दुरालोकः
दुर्दृश्यं कहीपकल्पेति भावः । कोकलायकः कल्याणगुणः यस्या तादृशी
नरका अभिनवा कथोक्ततिहा तस्या विकाशः तथा कामारदुःखं
उपवनं कामारोपवनं मध्यपदकोपी वनायः शरीररक्षितसुपवन-
मित्यर्थः, तस्य पवनोऽपि व्यथयति तापयति काकोलेननादिति भावः ।
तथा भ्राम्यन्तीनां भ्रमणीनां दृष्टितैः पुङ्गितै रमणीया मनोहारिणी
शिखरिणी प्रथमापमाना इयं चूतानां व्यापकां सकुलप्रकृतिः क्व
न सुखयति अपि ह तापयत्येवेत्यर्थः अक्षुहीपकल्पादिति भावः ॥ २ ॥
विश्वान्विहितम् ।

वाङ्मनेति । गोपीनां वाङ्मनं वाभिप्रायं शिवं मदुवाको
अस्मिन् तद्, वाङ्मनाङ्कुरम् अस्मत्पक्षं तथा तथा नरकाः कलहः

अथ तृतीयः सर्गः ।

मन्थ मधुसूदनः ।

कंसारिरपि संसारवासनामहमृङ्खलाम् ।

राधामाधाय हृदये तत्त्वाज व्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

व्रतस्तस्यामनुसृत्य राधिकामनङ्गवाणव्रणस्त्रिभुवनसः ।

कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे निधसाद माधवः २

अथ सप्तमः प्रपञ्चः ।

धर्मज्ञाः बहुवेधा यन्निन् तत् धर्मज्ञाः सयताः कथा इत्येवम् । उद्धा-
विता तरङ्गिता कूटिचिता भूवद्धी यन्निन् तत् अक्षोकं सव्याजं
यथा तथा दयितं भुजामूलं बाहुमूलं यन्निन् तथा अर्द्धं दण्डः खनो
यत् तत् यथा तथा मिश्रतं गोमयान् विरोध्य खलः धनसि सप्त-
मनोहरं यथा तथा चित्तयन् तथा दयितं प्रियं ताभिः सङ्गं सुरत-
जापारमिच्छं, आकाङ्क्षति अभिषमतीति तथोक्तः मधुः मनीन केयवः
यः युष्माकं चिरं क्लेशं हरतु इत्यन्वयः ॥ १ ॥ शार्दूलविश्रीकृतम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे महाकाव्ये अष्टमे अक्षरेणोक्तं द्वितीयः सर्गः ।

सम्यक् कल्पस्यापि विरक्तं वर्णयति कंसारिरिति । कंसारिः
कल्पोऽपि कूटमे संसारवासनायां यः सत्यः तस्य अङ्गुलीं कौकुर्यु-
हविषीं राधाम् आश्रय निवेद्य व्रजसुन्दरीः अस्या इति शेषः
तत्त्वाज ॥ १ ॥ इत्यम् अष्टमम् ।

इति इति । सः माधवः अनङ्गुल्य आनङ्गुल्य बाधेन विद्धं मानसं
यस्य तत्तापः सङ्ग इत्यन्वयः तां राधाम् अङ्गुल्युक्तं अङ्गुल्युक्तं सतः अङ्गु-
लायः यथासाधः येन तावत्तः कथयन् तां अङ्गुलायानि सङ्गात-
यन्तापः सङ्ग अङ्गुल्युक्तं अङ्गुल्युक्तं अङ्गुलीं अङ्गुलीं तत्तापं तत्तापं

गुञ्जरीरामप्रतिपद्यतायाः जीयते ।

मामियं चलिता विलोका हतं बध्निचयेन
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ।

“हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव” ७ वृ ॥ ३ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण ‘हरिहरि’ ॥ ४ ॥

चिन्तयामि तदानीं कुटिलम् रोषभरेण ।

शोणपद्ममिवोपरि स्मृताकुलं स्मरेण ‘हरिहरि’ ॥ ५ ॥

तामहं हृदि सङ्गतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि ‘हरिहरि’ ॥ ६ ॥

ग्रामे गतं कुलं हतादिविहितत्वात् तत्र निषेधाद् उपविष्टः ॥ २ ॥

यं गच्छति तं हतम् ।

गुञ्जरीरामेण प्रतिपद्यतायेन च जीयते ।

आसिति । एवं राधा बधूनां भारीयां निचयेन बध्नेन हतं तां
विलोका चलिता, मयापि सापराधतया अपराधित्वेन अतिभयेन अति-
भीतेनेत्यर्थः गता न वारिता, हरि हरि इति अहतापत्यप्रणम्ययम् ।
तस्मात् वा हतादरतया अनादरवत्यां कुपितेव सङ्गतायोयेन गता ॥ ३ ॥

चिन्तिति । सा चिरं विरहेण दीर्घेण वदिष्यते किं करिष्यति,
किं वदिष्यति । तथा विनेति अभावात् । तथा विना मम जनेन
ता धनेन किं ? (किं वस्तुना) जीवितेन गृहेण अङ्गारवत्स्यानेन वा
किं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चिन्तयामि । रोषभरेण कोपातिभयेन कुटिले कुपिते भुवि
वर्तिन्म साहसं तस्याः राधाया आननं उपरि आपता अपरेण आकुलं
शोचं रङ्गवत् पद्ममिव चिन्तयामि सङ्गतामिति ॥ ५ ॥

तामिति । अहं हृदि सङ्गतां हृदयस्थामित्यर्थः तां राधायु-

तन्वि ! खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तव वेष्टि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि 'हरिहरि' ॥ ७ ॥

दृश्यसे पुरतो गतागममेव मे विदधासि ।

किं पुरैव ससम्भ्रमं परिरम्भयं न ददासि 'हरिहरि' ॥ ८ ॥

सम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि 'हरिहरि' ॥ ९ ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रकृतेन ।

केन्दुविलसमुद्रसम्भवरीङ्गिणीरमणेन 'हरिहरि' ॥ १० ॥

इति सप्तमः प्रपञ्चः ।

अभिषेकं पुनः पुनः भवन्तु अन्त्यर्धं रमयामि जगोरक्षेण तया विहरा-
मीत्यर्थः । किम् अथवा किंशब्दो विकल्पार्थः । अने ताम् अतुल्यराशिं
अन्त्येवयामि इत्यादि किं कर्त्तुं विवक्षयामि एतद्विषयं निष्पन्नमिति त्वर्थः ॥ ६ ॥

तन्वि इति । हे तन्वि कथाङ्गि ! तव हृदयम् अलङ्कयता देवता
खिन्नं आकुलितम् आश्रययामि वक्ष्याम्यामि, तत् तस्मात् जितः कुलं
गतासि इति न वेष्टि न जानामि, तेन हेतुना ते दृश्यम् अतुल्यराशिं
अनुनेतुमिच्छामीति भावः ॥ ७ ॥

दृश्यसे इति । हे राजे ! जे मन पुरतः अप्रतः एव गतान्तं
जातावातं विदधासि करोमि, त्वं दृश्यसे, (तथापि) किं कर्त्तुं पुरा एव
पूर्वेण ससम्भ्रमपरिरम्भयं ससम्भ्रमेण आभिनेन आलङ्कृतं न
दादासि ? ॥ ८ ॥

सम्यतामिति । हे सुन्दरि ! सम्यतां अंशं कुदः कदापि तव
हृदयम् एवमलङ्कारम् अलङ्कृतम् अपि नमिति चेत् । न करोमि, नच दर्शयं
देहि, मन्मथेन आयेन दुनोमि अर्थं प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वर्णितमिति । केन्दुविलसं नाम के भावः किं एव सङ्ग्रहः तस्मात् स-
म्भवतीति तथोक्तः रीङ्गिणीरमणश्चन्द्रः तेन जयदेवकेन जयदेव एव

इदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः
 कुवलयदलश्रेणी कच्छे न सा गरलघुतिः ।
 मलयजरो नदं भव्य प्रियारहिते मयि
 प्रहर न हरभान्धानङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ॥ १ ॥
 पाथी मा कुक् चूतसायकममं सा चापमारोपय
 क्रोडानिर्जितविज्ज ! मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ।
 तस्या एव सगौदयो मनसिजप्रेङ्खलटाक्षामला
 ज्वालाज्ज्वलितं मनागपि मनो नाद्यापि सम्भुज्जते ॥ २ ॥

अवदेकः । तेन ज्ञाते कनुप्रलयः । प्रकृतेन वता हरेः कल्याण इदं
 विरहनीतं वर्धितं रचितम् ॥ १० ॥

इति वृत्तः प्रथमः ।

वक्षति काव्यसंपादकमते कुदीति । ये कान्धुः प्रियारहिते
 हाथारिहाथ मयि हरभान्धा मलयजमेव न प्रहर प्रहारं वा
 क्रुध, क्रुधा बोधेन तत्र प्रसुरिति विहिनेषु किमु कथं धावसि ?
 कथम् मयि हरभान्धः तत्र च कः परिहार इत्याह कुदीति । इदि
 मम वक्षसि कथं विसलतायाः कल्याणस्य हारः तापमान्धवं प्रियते
 इति भावः भुजङ्गानां पक्ष्याणां नायकः ज्ञेयः । (नः हरेण इदि
 प्रियते इति भावः) न । कच्छे कुवलयानां मीनोत्पलानां दलश्रेणी
 दलपङ्क्तः ज्ञेयाव प्रियते इति ज्ञेयः । सा प्रसिद्धा गरलस्य हावा-
 जकस्य घुतिः कान्तिः वा हरकच्छे विराजते इति भावः, न । किम्
 इदं नास्तिविप्रियारहितः मलयजानां पङ्क्त्यानां रक्तः रक्तुः ज्ञेयाव
 ज्ञेयान्धव च प्रियते इति भावः, न । कथं हरनाम् भुजङ्गमिति भावः, न ॥
 हरिचोदयम् ।

वाचाविति । मीनका निजिंयं विप्रं जेव तत्त्वमुदी । ये
 कान्धुः कथं चूतसायकं वाचयजरीद्वयं वाचं हाथी इत्ये वा

भूपस्रवो धनुरपाङ्गत-रङ्गितानि

वाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ।

तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-

मस्त्राणि निर्वर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ २ ॥

भूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मन्मथ्यथा

श्यामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोऽपि मारोद्यमम् ।

मोहं तावदयञ्च तन्वि ! तनुतां विम्वधरो रागवान्

सद्वृत्तस्तनमण्डलस्तव कथं प्राप्यैर्मम क्रीडति ॥ ४ ॥

कुत्र न दृष्टाव्यं, चापं धनुः सा आरोपय न शरेण सन्धेहीत्यर्थः, पूर्णितस्य प्रहारेण मोहं गतस्य जनस्य आश्रितेन प्रहारेण प्रहृतप्रहारेत्यर्थः, किं पीर्यं कः पुनःकारः । ये मम मनः तस्या एव स्नेहीतयः स्नेयाश्च राधायाः मनविजेन कामेन प्रेक्षन्तः सन्तः ये कटाक्षा एव सनन्ताः सन्तः तेषां उद्यानाभिः तेषांभिः जङ्गलानि नितरां विद्विषत्यर्थः, अतएव अद्यापि जनानपि अत्यनपि न चक्षु-जते न प्रकृतिं गच्छति । कटाक्षयुगेति पाठे कटाक्षा एव आधुनाः शरा इत्यर्थः ॥ २ ॥ यादृक्कविश्रीकृतम् ।

भूपस्रव इति । भूः पृथ्वी इव तथोक्तः धनुः आर्तुकम् अपाङ्गत-रङ्गितानि कटाक्षप्रेक्षिताणि वाणा शराः, श्रवणपालिः कर्णपाशः गुणः मोहो इति प्रदानि निर्वर्जितानि जगन्ति तैः तादृशानि अस्त्राणि आरेण कामेन अनङ्गजयजङ्गमदेवतायां अनङ्गस्य जयः निभुवन-पराभवः तस्य वा जङ्गला चक्षुका देवता सवसाधनी दृढिधामी देवी-त्यर्थः, तस्यामनतां तस्यां राधायां अर्पितानि अस्त्राणि विष्णु ? ॥ ३ ॥ वदन्तिवचं वक्तुम् ।

अधुना त्वं कटाक्षादिस्त्रयेण कस्य शक्तिव्ययीकामाह भूचापे इति । हे तन्वि कथाङ्ग ! भूरेव चापः धनुः तस्य निहितः अर्पितः

तानि स्यात्सुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विम्बमा-
 नस्रज्जास्युजसौरभं स च सुधास्रग्दी गिरां वक्तिमा ।
 सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्नानसम् ।
 तस्यां लम्बसमाधिं हृन्त विरहव्याधिः कथं वर्तते ॥ ५ ॥

कटाक्षविम्वः कटाक्ष एव विम्वः शरः सम्यक्सां सम्यक् व्यसं
 निमित्तं विदधातु तस्य सम्यक्सादायकसमावृत्तादिति भावः, श्यामाका
 श्यायवर्णः स्यात् सखिनसमावृत्तः कुटिलः भङ्गिभङ्गु स्यात् स्रज्जास्यभावः
 शरीरभावः केशपाशः अपि चारुत्वं चामस्य स्यात् सारुत्वं
 स्यात् शरीरं कुटिलस्य सखिनं प्रकृतेरौत्सुक्यभावात्तदिति भावः,
 स्रज्जास्यं राजमानु रत्नवर्णः स्यात् लोचनः विम्बाधरः विम्बक-
 वदयः अधरः मोहं तावत् तदुतां विदधातु हृन्त प्रकृतेरौत्सुक्यं मोह-
 काज्जातीति भावः । तत्र सदृशतः सुमेधः स्यात् सुचरितः शान-
 तसुखः मनः प्राप्तेः लोभति प्राप्तां चाकुर्वतीत्यर्थः । सदृशस्य
 परपीडावरणावस्थादिति भावः ॥ ४ ॥ चादुर्वचिकोडितं हसम् ।

तामीति । तानि पूर्वाभूतानीत्यर्थे स्यात्सुखानि राधायाः
 चक्षुष्यसंखितानि सुखानि, एतेन तन्निम्बुविविधसङ्गः सम्राट् ।
 ते च पूर्वाभूतः तरलाः स्रज्जाः स्निग्धाः शोचवर्णः दृशोः
 स्रज्जोः विम्बाः विम्बाः एतेन दृशेनेन्द्रियविषयासङ्गः । तत्
 स्रज्जुभूतं वक्त्रमेव स्यात् तस्य सौरभम् एतेन त्राचेन्द्रियविषया-
 वक्तिरज्ञा । स च पूर्वाभूतः सुधास्रग्दी स्रज्जुतकावी गिरां वाक्
 वक्तिमा वक्त्रम् भङ्गिविभेद इत्यर्थः, एतेन तन्निम्बुविविधसङ्गः
 सुचिता । सा च विम्बाधरस्य माधुरी चरुता एतेन रसनेन्द्रिय-
 विषयासङ्गः प्राप्तः । इति एवं विनयेन चासङ्गे चासङ्गी अपि मन-
 नान्वं तस्या राधायां लम्बः श्याधिरेवापता तस्य तादृशं तदेवा-
 वस्तुमित्येव, इत्येति श्लेषकसमन्वयं तदपि विरहव्याधिः विम्बोद-

अथ कथम् प्रपन्नः ।

कषाटरागेक्षतासीतालाभ्यां नीयते ।

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरं
आलनिकयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं
“सा विरहे तव दीना साधव ।

मनसिजविशिष्टं नयादिव भावनया त्वयि सीता” “ध्रुवम्”
अविरलनिपतितमदनगरादिव भवदवनाय विशालम् ।
स्वच्छदयमर्भणि वमं करोति सज्जनमलिनीदलजालं “सा विरहे”

यत् पानीरनिकुञ्जं वेतवचनावेदितस्थानं तत्तु चन्दं निन्दतं यथा तथा
आलनितम् उपविष्टं प्रेम्णा भरेण अतिशयेन कदम्बान् साकम्
साधव प्रपन्नः कथा ॥ १ ॥

कषाटरागेक्ष एक्षतासीतासेन च नीयते । कषाटरागवक्ष्यते यथा ।
कषाटरागिर्गजदलपल्लवेण वक्ष्यन् दक्षिणपक्षेपूरे । संकूयमानः सुर-
भारक्षीयैः कषाटरागः वितनीककच्छः इति ।

निन्दतीति । हे साधव ! तव विरहे दीना या राधा मनसि-
जस्य मानस्य विशिष्टेभ्यः प्रेम्णः भयादिव भावनया चङ्गीतेन
त्वयि सीता लक्ष्मीना दलार्थे, चन्दनं निन्दति इन्दुकिरणं चन्द्र-
मयत्वं कस्य कसुचकस्य दलार्थे, अधीरं यथा तथा खेदं तर्पेति निन्दति अधीरं,
मलयसमीरं मलयमालिकं आलनार्थं उपविष्टं निन्दति स्थानं चन्दन-
तद्ः तस्य विरहेण संसर्गं नरकमिव कलयति बुध्यते च ।
यतेनास्मा विरहोत्कण्ठितत्वं ध्वनितम् । तथाकोष्ठं यथाः वक्ष्यन्ति-
ऽन्वयः प्रपन्नो मेति वक्ष्यते । सा पारानकवक्ष्या विरहोत्कण्ठित-
मतेति ॥ २ ॥

अविरजेति । विरहे अविरतम् अनवरतं निधत्तः सा कदम्ब-
श्रृङ्गः तस्मात् पारवादिभ्यः भवतः कृदवकाशेति भावः । अथवा दक्ष-

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।

व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयं "सा विरहे
वहति च गलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।

विधुमिव विकटविधुन्मुददस्तदलनगलितामृतधारं "सा विरहे
विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतं "सा विरहे
प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।

त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपितनुते तनुदाहं "सा विरहे

यावत् कण्टकवर्मणो निजकण्टकमे मर्मेस्थाने विशालं विलोचनं
सज्जन् नलिनीद्वयानां जालं समूहमेव वर्मं तनुजं गान्धारस्य विशेषं
करोति ॥ २ ॥

कुसुमेति । अयं च कुसुमविशिखस्य कामस्य शरतस्य शरशला-
भूतं चमत्काराभिः वस्तुभिः विशालकलाभिः विलासभावेः कमनीयं
मनीषं कुसुमशयनीयं पुष्पशयनं तव परिरम्भसुखाय काञ्चेवपुष्पका-
भावः व्रतमिव करोति ॥ ३ ॥

वहति चेति । किञ्चेति चार्थः नक्षितं स्रज्जितं विलोचनयोः जलं
परोति तपोत्तमं मुदारं विषकारम् आननकमलं सुखपद्मं
विकटेन दाहयेन विधुन्मुदकं राक्षोः दम्भेन वत् दहयं तेन नक्षिता
व्यक्ताधारा वक्तात् तादृशं विधुं चन्द्रमिव वहति रोदितोत्तमैः ॥ ४ ॥

विलिखतीति । पुनश्च रहसि रक्षान्ते कुरङ्गमदेन ककूरिववा
कामशरभूतं कामकण्टकं भवन्ते विलिखति, अथः तस्य विलिखितस्य
कामकण्टकं वरतः कथञ्चात् नरकं काववाह्यं करे कृत्वा विलिखित-
कोति भावः । नवचूतं नवं चूताङ्गुररूपं शरं विनिधाय विलिखित-
प्रणमति च ॥ ५ ॥

प्रतिपदमिति । प्रतिपदं प्रतिपद्यन् इहं निबधति च । हे माधव !

आनसयेन पुरः परिकल्प्य

भवन्तमतीव दुरापम् ।

विसर्पति हसति विषीदति रोदिति

चक्षति मुञ्चति तापं “सा विरहे” ॥ ८ ॥

जीजयदेवभक्षितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

रिविरहाकुलवक्त्रव्यवृत्तिसखीवचनं पठनीयं “सा विरहे” ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे अष्टमः सर्गः ।

प्राधान्येन विपिनायने प्रियसखीमात्रापि जानायते

तापोऽपि श्रुतितेन दावदहनख्यासा कलापायते ।

अत्र तत्र चरन्ते पतिताः, अत्रि विसर्पे वति सुधानिधिः, अष्टतारिचो-
ऽपि चन्द्रः अत्रि वपदि आदिति तनुदाहं तदुते गरीरं भक्षीचरो-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

आनेति । हे लम्प ! अतीव दुरापः दुर्धर्मं भवन्तं आनसयेन
समाधिनोमेन दुरः परिकल्प्य विविक्तं विसर्पति विषाणं करोति हसति,
विषीदति, रोदिति, चक्षति द्रव्यतः चक्षति, तापं मनः शोभं मुञ्चति
श्रुतयति च ॥ ८ ॥

जीजयदेवेति । इदं जीजयदेवभक्षितं यदि मनसा अधिकं नट-
नीयं नर्तयितुमभिव्यक्त्यर्थमिति तदा करोः लम्पस्य विरहेण आकुलाया
वक्त्रव्यवृत्त्याः राधायाः सा सखी तदा वक्त्रं दृष्टीमान् पठ-
नीयम् ॥ ९ ॥

प्राधान्य इति । इत्युक्ते, हे लम्प ! अदिरहेण तव विच्छेदेन
सा राधापि हरिचोदनायते आत्मानं हरिचोदित आचरति तथा हि
प्राधान्यः अत्र विविनायते विविनक्ति आचरति अत्र नमीभूतमित्यर्थः ।
प्रियसखीनां साक्षात् दर्शनेऽपि जानायते आत्मानं आचरति आभा-
स्यं तस्य प्रतिज्ञातोति भावः, तावः स्यात् अत्रि चक्षते विपिना-

आपि लविरहेष ह्यस्य । हरिबीरुपायते इह । अथ
कन्दर्पौऽपि समावते विरचयन् प्रादुर्भविक्रीडितम् ॥ १० ॥

अथ वर्यस्य प्रवचनः ।

देवाक्षरानेकताक्षीतासाभ्यां जीवते ।

कनकनिर्मलितमपि चारमुदारम् ।

आ मनुते कथतनुरिव भारम् ।

“राधिका विरहे तव केशव ।” भ्रुवम् ॥ ११ ॥

सरसमखण्डमपि मलयजपङ्कम् ।

आद्येन दासद्वयस्य दास्योः आद्यावकाप इव आचरति । किं यत्नना
इह । कनकनित् कनकमयोरुपमकनकमयस्य कन्दर्पौऽपि प्रादुर्भवस्य विक्री-
डितम् आचरति । विरचयन् कुर्वन् समावते यस्य इव आचरति ॥ १० ॥
प्रादुर्भविक्रीडितं इत्यम् ।

देवाक्षरानेक एकताक्षीताभ्यां च जीवते । देवाक्षरानमयस्य
अथा । आद्योऽनादिन्युत्तरोत्तरोर्नी निमुहसकस्य विधाकयाः इत्यादि ।
यत्क्रीतं पारिकर्तं च तद्वचनम् । रि-तोऽनतरमनुत्तो ॥ ११ ॥
आपि मनुते । अ-म-वर्जोऽवरोहे आद्यान्वारसरमूर्धनः । तीक्ष्णो
यस्य निपातः आहुवाक्यः च विराजते ॥

न च ह ह ह ह नि प न न न रि ह न न या य न प प
ह न न प न न क रि ह रि ह ह नि प न न प ह आ ।
रि नो पा न न न रि ह ह नि प न प ह ह आ ।

इति देवाक्षः । प्रातःकाक्षीकः ।

कथेति । हे केशव । आ राधिका तव विरहे कथतनुः श्रीचाक्षी
कथतस्य कनकनिर्मलितं कनकोरणितम् चहारम् चक्षुष्यमपि चारं भार-
मिव मनुते ॥ ११ ॥

वर्येति । वरस्य आर्द्रं वक्षसं शीतकम् अपि मलयजपङ्कम्

पश्यति विममिव वपुषि सद्यहं "राधिका" ॥ १२ ॥

श्रुतितपवनमनुपमपरिचाहम् ।

मदनदहनमिव बहति सदाहं "राधिका" ॥ १३ ॥

दिशि दिशि क्षिरति मलयकाचमाहम् ।

मयनमलिनमिव विमलितनाभं "राधिका" ॥ १४ ॥

मयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।

कलयति विहितपुताश्रयिकस्य "राधिका" ॥ १५ ॥

त्वज्जति न पाचितलेन कपोलम् ।

पालयश्विनमिव सायमखिलं "राधिका" ॥ १६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरयेव निकामं "राधिका" ॥ १७ ॥

चन्द्रविशेषम् वपुषि क्षरीरे विममिव सद्यहं यथा तथा प-
श्यति ॥ १२ ॥

श्रुतिरेति । श्रुतितपनपरिचाहम् श्रुतिदीप्तं सदाहम् चन्द्रविशेषः
श्रुतितपवनं निष्पादनादहं मदनदहनं कानानकमिव बहति ॥ १३ ॥

दिशोति । दिशि दिशि ततिदिशं कलयकायां जायते सद्य वस-
नाभं मयनं विमलितनाभं श्रुतितपनाभं मलिनं वपुषि विरति मय-
नात् वाक्यवारिपतनं यद्वात् वाक्यलवनमिव ततिभातीति भावः ॥ १४ ॥

मयनेति । किसलयतल्पं मलयमयनमपि मयनविषयं मेमनोचरं
विहितः कनितः कृताश्रयः चम्पेः विहृतः संवदः यत् तादृशं कलयति
चम्पेति ॥ १५ ॥

त्वज्जति । पाचितलेन क्षरतलेन वायं चम्पायां कपोलम् अप-
सृतं वाक्यश्विनम् श्विनम् चम्पुनिव क्षरीरं मलयदीप्तं न ज्ञायति धार-
यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हरिरिति । यथायं कोकिलैर्भवः विरहविहितमरया विरह-
द-

श्रीजयदेवभणितमिति शीतम् ।

सुखयतु जेयवपदनुपगोतं "राधिका" ॥ १८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे नवमः प्रबन्धः ।

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्य क्लिप्यते ताम्यति
ध्यायत्युद्विग्नमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ।
एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात्
स्वयं प्रतिम ! प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हस्तकः ॥ १८ ॥

अरातुरां देवतवैद्यहृद्य !

त्वदङ्गसङ्गाद्यतमात्रसाध्याम् ।

निश्चितव्यङ्ग्यं हि, वती निधानं जयवपदं हरिरिति हरिरिति सत्यं
अपत्ति ॥ १७ ॥

श्रीति । इति इदं श्रीजयदेवभणितं गीतं जेयवपदं जयवपदं
गीतं जयवपदं जयवपदं ॥ १८ ॥

श्रीति । हे स्वयं प्रतिम ! कविनीकुमारवदर्थ ! कविनीकुमारवदर्थ !
विलम्बतः । यदि त्वं प्रसीदसि प्रसीदो भवति तदा एतावत्यापि वत
कटेऽपीत्यर्थः अतनुज्वरे जयवपदं जयवपदं जयवपदं इति वा वरतनुः
वरवर्चिनी राधा ते तव रसात् कद्वयकृत्वितात् कद्वयमात् अन्यत्र
जयवपदं किं न जीवेत् अपि तु जीवेत्, अन्यथा हस्तकः हस्तकान्नं
जयवपदः कदावाकारं नास्तीति ज्ञातः । अरातुरां दर्शयति चेत्वादि । सा
रोमाञ्चति रोमाञ्चिता भवति, सीत्करोति सीत्कारं करोति, विल-
पति क्लिप्यते क्लिप्यता भवति, ताम्यति म्याञ्चति, ध्यायति, चिन्तयति
कद्विभवति वतीति जेयं विनीचनं करोति कद्वयाति कद्वयकृति
मूर्च्छति मोहं प्राप्नोति अपि ॥ १८ ॥ शार्ङ्गकविनीकुमारं वदन् ।

अरेति । हे देवतवैद्यहृद्य ! हे कवेन्मन ! कविनीकुमारवदर्थ !
कद्वयकृत् । अरातुरां जयवपदी वत कद्वयकृत् वत कद्वयं कद्वयते

विमलशार्दां कुक्षे न राधाम्

उपेन्द्र वज्रादपि दाहयतीति ॥ २० ॥

कन्दर्पज्वरसंज्वराकुलतनोराद्यर्थं मखाचिरं

चेतश्चन्द्रमचन्द्रमः कमलिनीचिन्तासु सन्ताप्यति ।

• किन्तु चान्तिवयेन शीतलतनुं त्वामिवमेकं प्रियं

ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ लीलापथं प्राप्ति ॥ २१ ॥

क्षयमपि विरहः पुरा न वेहे

नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।

अस्मिति कथमसौ रशालशार्दा

चिरविरहेण विलीक्य पुष्पितायाम् ? ॥ २२ ॥

शार्दां प्रतिकार्यां राधां विमलशार्दां रोमन्दृश्यां न कुक्षे यद्वेति शेषः
तदा वज्रादपि कुक्षिणात् अपि दाहयः अस्ति भवति ॥ २० ॥ उपेन्द्रः वज्रा-
हसम् ।

कन्दर्पेति । कन्दर्पज्वरः कन्दर्पज्वरः तस्य संज्वरः सन्नापः
तेन साकुला तलुर्यस्याः तादृश्याः कस्याः राधायाः चेतः चित्तं चन्द्रमस-
चन्द्रमसः चमलिनीयाः पद्मिनीया चिन्तासु चिरं सन्ताप्यति सन्निवि-
प्यति किन्तु कसौ राधा लीलापथं नितरां ललापि चान्तिवयेन क्षमा-
कुक्षेन शीतलतनुम् चतुष्पदेकमित्यर्थः क्षमायतां देहे कस्या न क्षायते
इति भावः नदीवदोषेऽपि क्षमिष्यमित्यर्थः एवम् अस्मिन् प्रियं रहसि
रशाले स्थिता ध्यायन्ती हती कथं कथं प्राप्ति जीवति, काव-
• र्कम् ? ॥ २१ ॥ शार्दूलविक्रीडितं हसम् ।

क्षयमिति । हे क्षय ! नयननिमीलनेऽपि खिन्नया खेदया-
यान्त्वा यया पुरा पूर्वं ते तव क्षयमपि विरहः न वेहे, कसौ दुःख-
तायां रशालकुक्ष्यायां रशालशार्दां चतुष्पदं विलीक्य चिरविरहेण
क्षयं भवति जीवति ? ॥ २२ ॥ पुष्पितायाहसम् ।

इष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुदृत्त गोवर्धनं
 विभ्रज्जलवसुन्दरीभिरधिकानन्दाक्षिरं पुम्बितः ।
 कन्दर्पेण तदर्पिताधरतठौष्ठिन्दूरमुद्राङ्कितो
 बाहुग्रीपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसहृषः ॥२३॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे स्निग्धमधुसूदनी
 नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

साकांचपुण्डरीकाक्षः ।

अहमिह निवमामि'याहि राधां
 अनुनय महचनेन चानयेयाः ।

रक्षानीलाशिषा वने' वनापवति इतीति । गोपतनोः गोपांश्चपुण्ड
 कंसहृषः कण्ठेन इष्टिव्याकुलं चत् गोपुत्रं तस्य आवनं रक्षणं तस्य
 रक्षः अक्षराणां तस्यात् गोवर्धनं भिरिम् उदृत्तं तस्याश्च विम्बितं दधानः
 अधिकानन्दात् इष्टिभवनिवारचननितेन चानन्दतिशयेनेत्यर्थः दक्षपानां
 गोपाणां सुन्दरीभिः क्षिरं पुम्बितः इत्यनुनयः, तथा कन्दर्पेण चान-
 ययेन ताभिः गोपसुन्दरीभिः अर्पिता इत्या वा अधरतठः अधरतठेयाः
 ताकां चिन्दूरमुद्रा वा कथावकीर्तितमुद्राचिन्दूरचिन्द्रेण अङ्कितः पुनः
 बाहुः श्रेयांसि मङ्गलानि तनोतु विभरवत् ॥ २३ ॥ बाहुं चविम्बो'ङ्कितं ।
 इत्यम् ।

अथ कण्ठेरेतिता वा इती राधां प्रति याहि अहमिति । अहम्
 इह अहम् विजने निवमामि तिष्ठामि, त्वं याहि मया, यत्न यत्न-

इति मधुरिपुषा सखी निबुद्धा

स्वयमिदमेतत् पुनर्जगाद् राधाम् ॥ १ ॥

वराटीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

वहति मलयसमीरे मदनप्रपनिधाय

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाथ

“तव विरहे वनमाली सखि ! सीतति” भ्रुवम् ॥ २ ॥

नेन राधां कसुमय घान्तव, इह खानवेयाच्च इति इत्थं मधुरिपुषा
लघ्वेन निबुद्धा सखी कवम् एतत् आगतत् पुनः राधां जगाद् ॥ १ ॥
पुञ्जतायःकवम् ।

वराटिरागेण रूपकतालेन च गीयते । वराटिरागध्यानं
वया । विमोदयन्ती दयितं सुकेयो सुकङ्कणा चावरचाकनेन चर्चं
दधाना सुरप्रपन्मुखा वराङ्कनेन कथिता वराटी । चक्रीतदारिद्र्यातोक्त-
कथयं वया । रि-बोधका म-तीव्राद्या बोधकीकृतधैवता । निना तीव्रेण
संयुक्ता वराटी धैवतादिवा । म-तीव्रतरवन्ध्यान्धोक्तनेन मनोहरा ॥

धा धा नी वा रि ग मा पा न क मा रि च । ध प नी
च रि म म न रि न रि च । ध नि च रि ग रि च नि
ध प न ध प म मा वा पा म म न रि वा च धा नि
वा रि म म न रि च रि च रि च नि च रि च नि
च नि च नि ध च म म च न न रि च । धा धा नीवा ॥

इति वराटिका । द्विमीशमहरोत्तरम् ।

वहतीति । हे सखि ! तव विरहे वनमाली मदनं कामप्रपनि-
धाय चपल्याच्च मलयसमीरे वहति तथा कुसुमनिकरे पुञ्जवन्धुके विर-
हिणा हृदयदलनाच्च स्फुटति विकसति इति वीदति, कवचादे मन्वति
उलसते इत्यर्थः ॥ २ ॥

दृष्टति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति
 पतति मर्दनाविशिखे विलपति विकलतरोऽति “तव विरहे”
 ध्वनति मधुपममूढे श्वषणमपिदधाति ।
 मनसि बलितविरहे निशि निशि क्लममुपयाति “तव विरहे”
 वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।
 लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम “तव विरहे” ॥
 भवति कविजयदेव इति विरहविलसितेन ।
 मनसि रभसप्रभवे हरिरुदयतु सुकृतेन “तव विरहे” ॥६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे दशमः प्रबन्धः ।

दृष्टतीति । शिशिरमयूखे गीतरश्मी दृष्टति दृष्टवत् किरणं
 वितप्नोति इति मरणस्य अनुकरोति कृत इव भवति तथा मर्दनाविशिखे
 कान्तरे पतति, इति अति विकलतरोः नितरां व्याकुलः सन् विलपति
 विचारं करोति ॥ २ ॥

ध्वनतीति । मधुपामां अमराणां मूढे ध्वनति घुञ्जति इति
 श्वषणं कथंश्च अपि दधाति व्याप्तादयति लक्ष्मीपक्षे नाशदायादिति भावः
 तथा निशि निशि प्रतिरात्रं बलितविरहे प्रवक्तविरहख्याले मनसि क्लमं
 मोहाम् उपयाति गच्छति ॥ ३ ॥

वसतीति । विपिनविताने वनमण्डले वसति, ललितं मनोहरमपि
 धाम नृके त्यजति, धरणिशयने भूयस्यायां लुठति तथा तव नाम बहु
 बारं बारं विलपति जपतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भवतीति । कविजयदेवः विरहविलसितेन विरहेद्विधायेन क्रिया-
 विशेषकविदस्य इति कल्ल प्रकारं भवति गच्छति । हरिः रभसप्रभवे
 सुकृतेन मनसि सुकृतेन उदयत उदयं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरावादिताः सिद्ध-
स्तस्मिन्नेव निकृष्टमन्त्रमहातोर्षं पुनर्माधवः ।
ध्यायन्त्वामनिष्टं जपन्वपि तवेवास्त्रापमग्रावलीं
भूयस्वतकुचकुक्षनिर्मरपरीरभास्तं वाञ्छति । ७ ।

आयुः एकदशः प्रवर्षः ।

केदाररागिण्य श्रुतात्वेन च गीयते ।

तिसुखसारे गतमभिसारे सदनमनोहरवेशम ।

न कुत नितम्बिनि ! नमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेभ्यम् ।

गोपीपीनपत्रोदरमः न चक्षुःकरयुगशास्त्री ।

‘धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमासी’ ध्रु० । ८ ॥

पूर्वजति । पूर्वं यत्नं तदा हने कश्च रतिपुत्रः । कामेन विदुषः ।
परितोषिताः आवादिताः प्राप्ताः आधवेमेति शेषः तत्किञ्चैव निकृष्ट-
रूपे मन्त्रमन्त्रादीनां कामेनोक्तं आधवे ताम् आनिष्टम् अन्तरितं ध्यायन्
तदा तमेव आवापद्युषां मन्त्रादीनां मन्त्रमन्त्रं जपन् पुनः भूतः सति-
श्रवेण तव कश्चनभयोक्तः निर्भरः नाकः परीरम् । आधिष्ठानं तदेव
अमृतं वाञ्छति अभिभवति ॥ ७ ॥ मार्कण्डेयविरचितं द्वायम् ।

केदाररागेण एकताकीतामेव च गीयते । केदाररागेणेनैव
 गुणैरीरागेण दम्पति पाठान्तरम् । मन्त्री तीक्ष्णं च केदार्या
 रिधी मन्त्रीऽयं नामिता ।

म न प मि श म म न न नि प नि ष । म प म न
नि प म न म न म न प म न ष । म न प मि प
म न न नि ष नि ष नि ष नि ष न नि ष म न न
प म न न नि ष ष ।

५३३ वेदारी । ज्योतिषप्रकरणेसरस ।

मतीति । हे मित्राण्यनि ! मममित्रिण्यनं न भूय, दत्तो वतसुखं
तस्य हारः यत्र हाडये अभिचारे वहुतेत्याने ममं मदनवतः मनी-

रचयति सुदुः प्रयागं पर्याकुलं सुदुरीक्षते
 मदनमदनक्रान्तः कान्ते ! प्रियस्तन वर्यते ॥ १६ ॥
 त्वदात्मनेन समं समप्रमथना तिम्रांशुरस्य गता
 गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।
 कोकानां कदम्बस्यनेन सहस्री दीर्घा मदभ्यर्चना
 तन्मय्ये ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारलक्षः ॥ १७ ॥
 आश्लेषादनु चम्पनादनु नखोल्लेखादनु स्वात्तजात्
 प्रोदशीधादनु सन्ध्रमादनु रतारभादनु प्रीतयोः ।

मारं वारं आशान् निखाशान् वियोगजनितानि निःश्वसः । विकिरति
 सञ्चति, पुनः सपुनः सङ्कः आयाः दिवः रीचते, सङ्कः कुञ्जं प्रविशति,
 सङ्कः पुञ्जम् कथं त्वया नागतं केन वा वारिनाशि, किं वा पयि
 काचित् दुर्बटना जातेत्यादि अभ्यक्तं यदनु वैकुण्ठ आसन्नं तावन्ति,
 सङ्कः प्रयागं रचयति सङ्कल्य पर्याकुलं परितः आकुलं रीचते
 रीचते कवकोकयति, इत्थं मदनस्य कदमेन प्रोदनेन कोकानां
 वर्जते ॥ १६ ॥ हरिचोदनम् ।

त्वदिति । अधुना तव वाक्येन समं वद अभिप्रेक्ष्य गोपीभावा-
 दिति भावः । तिम्रांशुः सङ्कः सलप्यं सन्पूयं कुञ्जं तथा कदा
 गतः, तमः तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं सान्द्रतां प्राप्तं क्रमयो
 गोविन्दस्य लज्जानुरागः शेषा सादतां प्राप्तः तथा कन्दकारोऽपीत्यर्थः ।
 कथं अभ्यर्चना कदुरीधस्य कोकानां कदम्बकाणां कदम्बस्यनेन कातर-
 विहायेन राली तेषां विच्छेदादिति भावः । सहस्री मुख्या दीर्घा मङ्गली,
 चम्पनाचमयोऽयं वर्जते इति भावः । तद् तस्मात् के पुञ्जे ! पुञ्जे !
 अथो अभिवारलक्षः कान्ताभिनयनसमयः रम्यः ॥ १७ ॥ मर्दुवविच्छी-
 कृतम् ।

अभिवारं प्रीते राभिष्यं दर्शयति आश्लेषादिति । आश्लेषं अपर-

अन्धार्थं नतयोर्धर्माविहितयोः सन्धावैकान्तो-
 र्दम्पत्योर्निमिषो न को न तमसि श्रीकृष्णिमिथो रसः ॥१८॥
 समव्यक्तितं विन्यक्तयोर्द्वयं तिमिरं पवि
 प्रतितव सुदुः खित्वा मन्त्रं पदानि वितन्वतीम् ।
 कथमपि रजः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः
 सुमुखि ! सुभगः पश्यन् स त्वासुपैतु कृतार्थताम् ॥१९॥
 राधासुमधुसूदारविन्दमधुपञ्चो लोकाभौतिकालो

प्राप्तार्थं परकीयरतिव्याभावेत्यर्थः नतयोः चक्रेतव्यान् प्राप्तयोः
 ध्यानात् ध्यायन्नात् अन्येववादित्यर्थः, निमिष इति निमित्तयोः कङ्कतयोः
 वचाकनम् आच्छेदात् आच्छिन्नमात् आह पचात् पुष्पमात् अतः पचात्
 मन्त्रानाम् अङ्गेष्वाम् अतः पचात् कान्तमात् कामजनितात्
 प्रोक्षेधात् आलोकादिजन्यः अतः पचात् सङ्कमात् वाचरतायाः अतः
 पचात् रतारम्भात् अङ्गारात् अतः पचात् प्रीतयोः वरितोऽर्थं नतयोः
 पचात् वच्चावचैः संवापैः ज्ञानतोः वेदं वच्चावचैः विन्दतोः दम्पत्योः
 लोडुं वचोः कः कः श्रीकृष्ण वच्चावचैः विनियः वच्चावचैः रजः वचो-
 नाद्याकादः न भवति न, अपि तु वचै एव वच्चावचैः अङ्गारादि-
 रवाकादः मन्त्रो वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ चार्दुं वचिनीकृतं इत्यम् ।

कथमेति । हे सुमुखि ! व सुभगः तव प्रकटेन लोकाभौतलो-
 क्यर्थः, तिमिरेण तमसादिते रत्नार्थः, पवि प्रतितव समव्यक्तितं यथा
 तथा इह वेदं विन्यक्तयोर्निमित्तयोर्द्वयं पुनः पुनः खित्वा
 मन्त्रं यथा तथा पदानि वितन्वती विनियम्योऽपि अति लघ्वेव
 रजः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः
 कङ्कैरव्यक्तितं त्वां पश्यन् कृतार्थतां वचवचनोरपत्यम् उपैतुं
 प्राप्तेय ॥ १९ ॥ हरिर्चोदितम् ।

पदानौवाचिना समस्तपदंहरति इति । राधायाः सुमुखं

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारक्षमः ।

स्वच्छन्दं ब्रजसुन्दरीजनमनस्वीयप्रदोषचिरं

कंसध्वंसनधूमकेतु रवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ १० ॥

इति श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने सायण

पुष्करिकाखी नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

पृष्टवैकुण्ठः ।

अथ तां गन्तुमयत्नां चिरमनुरक्तां सताम्यके दृष्ट्वा ।

तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्ये सखी प्राह ॥ १ ॥

अथ द्वादशः प्रबन्धः ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

पद्मति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्

सुन्दरं इत् सुचारविन्दं तच्छा अपुष्टः अमरः, लौकोक्त्यन्तं निमु-
वनक वा लौकिक्यन्तं गिराः प्रदेशः तच्छा नेपथ्योचितं अचक्षुरभूतं
नीलरत्नम्, अवन्ता भूमेः भारक्य अवतारे दुर्दृशानां कंसादीनां
दमनेन हरणे अमः, ब्रजसुन्दरी जनानां मनसां तोषे सन्तोषे प्रदोषः
रजनीजल्पः तथा कंसस्य अंसने धूमकेतुः अगुभक्षकपक्षविभेजः
देवकीनन्दनः त्वां चिरम् अवतु रवतु ॥२०॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथेति । अथ अमरं चिरम् अचक्षुरभूतम् अचक्षुरभिषीं तां राधां
अन्ताम्यके गन्तुमयत्नां दृष्ट्वा सखी द्रुती अनधिकेन कामेन मन्ये निधी-
कृते गोविन्दे ज्ञान्ये तच्छाः राधायाश्चरितं साह ॥१॥ आकाङ्क्षितम् ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते । गुणकरीरागध्यानं रक्षा ।
हेतोर्वृत्ता आनन्दप्रतीक्षाभावाद्भवती अदुपपन्नस्य इतस्ततः प्रेरित

त्वद्धरं नि विवन्तं

“नाथ ! हरे ! जय नाथ ! हरे ! सीदति राधा वासगृहे ॥ १७ ॥ २

त्वदभिसरत्परमभयेन वसन्ती

पतति पदानि कियन्ति वसन्ती “नाथ ! हरे !” ॥ १८ ॥

विहितविग्रद्विसन्धिसस्यवसया ।

जीवति परमिह तत्र रतिवसया । “नाथ ! हरे !” ॥ १९ ॥

रतिरासी आवातद्वर्णोत्पत्तौ प्रदिष्टा । वल्लीतदारिकातोस्तवचनं
यथा, रि-व-वोमवसंयुक्ता न-वि-वल्ली तुल्यमिवा । धैर्योदुपाह्वं-
युक्ता क्षणिकान्तरधनुता ।

ध व वा ध व व वा । व न ना रि वा । न न न न न
प व न ना रि व । व रि न न न न रि व । ध रि
व व व व व व व व व व व व व व व व व व
रि रि रि व ध व व ध व व वा ध ना रि व । व रि
न न न रि वा । वा ध व न व न ना व न वा रि
वा । व व रि व वा वा ध ना रि व रि रि रि व वा ।

इति वृत्तकरी । अथनम्रकरीचम् ।

पश्यतीति । हे नाथ ! हरे ! त्वं जय अत्यर्थेण वसेस इत्यर्थः,
श्रीभान्वातिशयादिति भावः । तथा हि हे नाथ ! हरे ! राधा रक्षां
यत्कामे दिशि दिशि प्रतिदिशं तस्याः राधायाः अपरस्य अपराधि
नधूनि विवन्तं वसन्तं पश्यति वासगृहे निजगृहेतभवेन सीदति
त्वदानमनम्रतोयया क्रोधमनुभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अनामानमने केदनाह् त्वदिति । तत्र क्षणिकरूपे नः रमणः येन
हृदो वा रक्षी येन हर्षवोरित्यपरः तेन वसन्ती अत्युत्कृष्टाया वती
कियन्ति पदानि वसन्ती पतति लूक्येति येषः अतो मनुष्यवत्ता-
मिति प्राकृतं वृत्तमनुभवम् ॥ २ ॥

विहितेति । विहितं कृतं विग्रहं निर्मलं विवन्तं अनापन्नं

सुहृदवसो कितमप्यनसोऽपि ।

सुहृदपुरइमिति भावनश्रीका । “नाथ ! हरे !” ॥ १॥

त्वरितमुपैति न ज्ञानमभिसारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् । “नाथ ! हरे !” ॥ २॥

स्निध्यति चुम्बति जलधरकण्ठम् ।

हरिदपगत इति तिमिरमनसम् । “नाथ ! हरे !” ॥ ३॥

भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।

विनपति रोदिति वासकसङ्गा । “नाथ ! हरे !” ॥ ४॥

अथ नमः । सुहृद एव वदन् वया तादृशी सती परं केवलं वयं रति
कथना सुहृदराग भावनया इह जीवति ॥ १ ॥

सुहृदरिति । सुहृदः पारं पारम् अथवोकिता मप्यनसोऽपि नृपयस्य
श्रीका । विलासो वया वयोऽपि इया मम भूषणमिति निरीक्षमाद्येत्यर्थः ।
विलम्बः अहं सुहृदः । ज्ञानः इति भावनं चिन्तनं योऽहं वयाकाशा-
भूया । अमरदतमस्य चिन्तया ज्ञान एवाहमिति । लज्जावती जातेति
भावः ॥ २ ॥

त्वरितमिति । हरिः कथं त्वरितम् अभिसारं सहोत्थानं न
करोति आनन्दमिति इति सुहृदपारं पुनः पुनः वक्षीं वदति पुन्यतो-
त्थानः ॥ ३ ॥

स्निध्यतीति । हरिः अमरतः आगत इति वृद्धा जलधरकण्ठं मेघ-
धरयम् अमलं नादं तिमिरं स्निध्यति आकृष्टमिति चुम्बति ॥ ४ ॥

भवतीति । भवति लज्जा विलम्बिनि अनामते इत्यर्थः, वासकसङ्गा
विलम्बवाक्यवद्धा वा विनयिता सङ्गा वयाकाशावती सती विलम्बति
रोदिति ॥ ५ ॥

जीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् । “नाम । हरे ।” ॥ ८ ॥

इति आदयः प्रथमः ।

विपुलपुष्पपाणिः स्त्रीतसीत्कारमस्त

जीनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती ।

तव कितव ! विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसत्रलधिनिमग्ना ध्यानसन्ना मुग्धासी ॥ १० ॥

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुयः पत्रेऽपि सञ्चारिणि

प्राप्तं त्वां परिश्रुते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।

इत्याकल्पविकल्पतत्परचनामङ्गुलीलायत

व्यामक्षापि विना त्वया वरतनुर्नेवा निगमं निष्यति ॥ ११ ॥

गीति । जीजयदेवकवेः उदितम् उदितम् इदं रसिकजनम् अति-
मुदितम् अतिप्रीतं तनुतां कृतताम् ॥ ८ ॥

विपुलेति । हे कितव ! पूनः । विपुला बहुती पुष्पपाणिं कोलाहलानां
पाणिः पुष्पपाणिः तवाङ्गुलीपत्रेचिन्तनेन कञ्जातरोनाञ्चा इत्यर्थः स्त्रीतः
प्रहृष्टः स्त्रीत्कारः तव दयनश्रुतादिकल्पनेन कनित इति भावः यत् तव
यथा तया अन्तः मध्ये मध्ये कनितः अङ्गुलीलायां अङ्गुलीलायां
यत् तादृशेन काकुना ध्यानेनिकारेण परिरक्ष्यमाणमादिकरकचनितेन
इति भावः व्याकुलं यथा तया व्याहरन्ती मुग्धा वा मुग्धासी मुग्-
धयना अमग्ना नाडा वा कन्दर्पचिन्ता काचचिन्ता तां विधाय परि-
कल्प्य तव रसजननिधौ अङ्गुलीलायते मग्ना ध्याने तव चिन्तने
मग्ना च वसति इति व्याख्यायाम् ॥ १० ॥ वाचिनीउक्तम् ।

अङ्गेष्वाभरणं करोति । इया वरतनुः वराङ्गी अङ्गेषु आभरणं करोति
परिधौ तवाङ्गुलीनामेति भावः, यत् सञ्चारिणि पश्यति इति वङ्गवः
पुनःपुनः त्वां प्राप्तम् अपश्यितं परिश्रुते तर्कयति यदा वितनुते विषे-

किं विश्राम्यसि कृष्ण ! भोगिभवने भाण्डीरभूमौ बहि
 स्वात ! यांसि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्द्यासदम् ।
 राधाया वचनं तदध्वगमुखासन्दान्तिके गोपतो
 गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ॥ १२ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसम्पावर्णने धृष्टवकुण्डो
 नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

येन विभक्तं, चिरं भ्यावति चित्तयति च । इति इत्यम् वाक्यस्य
 भूषणस्य विश्रम्यसि वितर्कस्य तत्त्वस्य चत्वारो रचनायां तथा बहुल्य-
 कीर्त्यायेषु परिश्रितविश्रावसन्नेषु व्यावज्ञापि त्वया विना निर्मा न
 मेवमिति न गोपविज्जति तस्या निशावाचनमतिबुद्धिरिति भावः ॥ ११ ॥
 घातुं कविश्रीश्रुतं इत्यम् ।

इदानीं समीक्षे आश्रितं मनुकज्ञे किमिति के केषु । किं कथं
 विश्राम्यसि, के स्वातः ! भोगिभवने भोजिनः विश्रायिनः भवने आश्रये
 भाण्डीरभूमौ बहि भाण्डीरइव कथयता तदीयनके बाहि गच्छेत्तर्यः
 इतः आकाशे स्थानात् सानन्दस्य सानन्दपूर्णस्य नन्दस्य आकाशं स्वयं न
 दृष्टिगोचरम् । येन तव यद्वा भवेदिति भावः । राधायाः तत् एतत् व-
 क्तेन वचनम् आध्वगमुखात् पक्षिपटनात् पक्षिकर्नेश्वर्या कृत्वा कृत्वादिति
 भावः निःश्रुतं वचनं नन्दस्य कदाचिद्विस्तरेति न इति भावः अन्तिके
 गोपतः निष्कृपणस्य गोविन्दस्य शानं वन्द्य समये अतिप्राशस्त्यम् अति-
 विश्रम्योः सर्वे वाचा ताः गिरः वाचः अजलि सर्वोत्कर्षेण वर्णनाम् ।
 गोपमन्त्रहारः किमिच्छादीनामचान्दरेण बोद्धव्यः तथा हि । के स्वातः !
 केषु भोगिभवने केषु वर्णनिके भाण्डीरभूमौ बहि कथं विश्राम्यसि,
 सानन्दनन्द्यासदम् इतः दृष्टिगोचरं न बाहि न गच्छसि ? अति तु
 नन्द्यमेवेति भावः ॥ १२ ॥ घातुं कविश्रीश्रुतं इत्यम् ।

अथ सप्तमः सर्गः ।

नागरनारायणः ।

अत्रान्तरे च कुसटाकुसवर्णपात-

सञ्जातपातक इव स्फटलाष्कनघ्नीः ।

उन्मादवान्तरमदीपयदंशुजाके

दिक्कुन्दरीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति श्रमधरविज्ये विहितविज्ये च माधवे मधुरा ।

विरचित विविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

अथ चन्द्रदं वन्दयन् विरज्यया उदीपयतीति ज्ञेयं । अत्र
अन्तरे वनये दिनेषु कुन्दरी दिक्कुन्दरी तस्मात् वन्दये चन्दनविन्दुः चन्दन-
निसर्गभूतः इन्दुः चन्द्रः कुसटायां कुसारिणीयां कुसवर्णः नः कुसाया-
राशुः साः पातः सातनं तेषु वज्रातं पातकं अत्र तथाभूत इव स्फुटा-
सफटा कुसुमा इत्यर्थः चाप्यन्यत्र वसुधैव कुटुम्बकम् । तादृशः सन् चन्द्रः
जाकेः किरणवर्णैः उन्मादवान्तरम् उदीपयन् ॥ १ ॥ वन्दयन्ति कर्म वन्दयन् ।

प्रसरतीति । श्रमधरविज्ये चन्द्रमण्डले प्रसरति सङ्कल्पति, माधवे
ज्ये कृतविज्ये आनन्दे विज्ये प्रसरति च कति मधुरा मनो-
हारिणी राधा विरचितः विविधः विलापः परितापः विलापः तद् वया
तथा चन्द्रैः परितापं चकार ॥ २ ॥ काव्यादयम् ।

आकवराणेपेयम् आकवरीकुराणेवेति याज्ञिकेन । उदीपय-
रिजाते च तद्वत्तुं वया । अथ आकवरीकेऽपि नौरीकरक-
कुरे । अत्र ये रिखरीदयाके न खारीके दू न करः । खारीके यदि
तज्ज्वारः खदिकीयो विधीयते ।

अथ त्रयोदशः प्रबन्धः ।

मानवरागयतितात्माभ्यां गीयते ।

कथितसमयेऽपि हरिरहह । न ययौ वनं

मम विफलमेदुकरूपमपि यौवनम् ।

“यामि हे ! कमिह शरणं

सखीजनवचनवर्धिता” । भ्रुवम् ॥ ३ ॥

यदनुगमनाय निमि गहनमपि शीलितं

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितं “यामि हे” । ॥ ४ ॥

मम मरणमेष वरमतिवितथकेतना

किमिति विषहामि विरहानलमचेतना “यामि हे” ॥ ५ ॥

रि न य नि ष ष नि य य न न रि न न रि ष ।

रि न य नि य नि ष रि ष रि षा रि न न षा रि ष ।

ष नि य न य न न ष रि न न रि षा ॥

इति नाकवलीकः । तृतीयप्रहरोत्तमः ।

कथितसमये इति । अहमेतिच्छेदककथनस्य कथितसमये निर्दिष्ट-
कथनेऽपि हरिः वनं न गतौ न आगत इत्यर्थः यतश्च कुरुष्व
कथ्यमानमपि यौवनं विकस्य कार्यं भूतविति शेषः । हे नाथ ! इति
गन्धः भगवत् । अहं यं शरणं यामि, अहं सखीजनक वचनेन कथ्य
अहं आवातीति कथेय वक्षिता विप्रकथाः शीलितः ॥ ३ ॥

यदिति । यत्क कथ्यक यदनुगमनाय प्राप्ते निमि रात्रौ गहनं
निविष्टमपि वनं शीलितम् आगतं तेन कथ्येन कारणेन अहं हृद-
यद्वम् आवनमरेण प्रपन्नामेव शीलितं निष्कातकीलं निरतं विह-
मितः ॥ ४ ॥

ममेति । मम मरणमेव वरं मेवम् । अतिवितथम् अतिव्यथं
केतनं अहं अहंवाच इत्यर्थः मयाकावली कथेतना कथ्यप्राप्ती

आमहह ! विधुरयति मधुरमधुवामिनी
 कापि हरिमनुभवति कृतसुलतकामिनी “यामि हे !” ॥ १ ॥
 अहह ! कलयामि वलवादिमणिभूषणम् ।
 हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् “यामि हे !” ॥ ७ ॥
 कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरसीलया ।
 स्मरपि हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया “यामि हे !” ॥ ८ ॥
 अहमिह निवसामि नगचितवनवेतसा ।
 अरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा “यामि हे !” ॥ ९ ॥
 हरिचरणशरचञ्चयदेवकविभारती
 वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती “यामि हे !” ॥ १० ॥
 इति सप्तोदयः प्रवक्ष्यः ।

चेतसाह्विता च हती किमिति कथं विरहानन्दं विच्छेदाम्निं विवक्षामि
 वक्ष्यां करोमि ॥ १ ॥

नामिति । अहह ! चेदे मधुरा मनोहारिणी मधुवामिनी वसन्ता-
 रात्रिः कां विधुरयति । आकुचयति । कापि कृतं सुलतं यथा तादृशी
 वामिनी हरिं कल्पम् अनुभवति रमयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अहहेति । अहह ! वलवादिमणिभूषणं बहुपादिरत्नाचूडारं
 हरिविरहदहे दहने कम्पौ कल्पपि वहनेन भारणेन बहुदूषणम्
 अधिपदोपायकं वक्ष्यामि मन्त्रे ॥ ७ ॥

कुलमेति । हृदि हृदये अम् नावापि अतिविषमम् अतिदाहकं
 योक्तं यक्षाः तथाभूतया अतनुचरसीलया कान्तचरविवासेन कुलुपयत्
 सुकुमारी तद्वर्त्मकास्मादहो कां हन्ति योक्तवति ॥ ८ ॥

अहमिति । मधुसूदनः चेतसा मनसापि कां न अरति अतः
 अहं न नचितं न विचारितं मनवेतसं कष्टदायकमिति शेषः, यथा
 तादृशी रह निवसापि न, इत्यर्थः कं नष्कासीति भावः ॥ ९ ॥

हरीति । हरिचरणनेत्र चरणम् कान्तवः यक्षाः तथाभूत

तत् किं कामपि कामिनौमभिरुतः किंवा कलाकेलिभि
 बंधो बन्धुभिरव्यकारिणि बन्धोपान्ते किमुदभ्यास्यति ।
 कान्तः क्लान्तमना मनामपि पथि प्रस्थातुमेवाचमः
 सङ्गे तीक्ष्णतमञ्जुवञ्जुललताकुण्डे ऽपि यन्मागतः ॥ ११ ॥
 अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ।
 विग्रहमात्रा रमितं कथापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ १२ ॥

अथ अष्टदशः प्रपञ्चः ।

वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

स्मरसमरोचितविरचितवेशा गलितकुसुमदलविलुलितकेशा ।

हरिकीर्तनपरा इत्यर्थः त्रयदेवस्य भारती वायो कोमलकलावती रम-
 णीवकथानिपुणा सुवर्तिरिव हृदि वसत तिष्ठत ॥ १० ॥

अथविशेषे तर्कयति तदिति । कान्तः क्लष्टः सङ्गेतीक्ष्णं अञ्जु,
 बन्धोऽं वत् नञ्जुललतानां नेत्रसङ्गतानां कुण्डं तस्मिन् अपि यत्
 न आगता, तत् कामपि कामिनीं किम् अभिरुतः उपगतः ? किं-
 बन्धुभिः कलाकेलिभिः कथानां वादितादीनां केशिभिः श्रीकृष्णः
 वदः आशङ्कितः ? किं वा अस्मिन्निर्णयं क्लान्तम् आकुलं मनः क्लान्तः-
 करणं यत्तत् क्लान्तमना बन्धुमनाम् अत्यमपि पथि प्रस्थातुम् अथ-
 कोऽपि अत्यकारिणि बन्धोपान्ते किम् किंवा आस्यति ? ॥ ११ ॥
 शार्दूलविशोषितं वस्तम् ।

अथेति । अथ वितर्कानन्तरं माधवस्य क्लान्तरेण विना आगतासु
 अतएव विषादेन मूकां क्लान्तमनोपानां वशीं वीक्ष्य द्रव्यं राधा जना-
 र्दनं कथापि रमितं दृष्टवत् दृष्टमिव विग्रहमात्रा वती एतत् वाङ् ॥ १२ ॥
 उद्वेगवशादवस्तम् ।

अथ वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

अथेति । अपि अधिकपुष्पा कतिपयवती अपका अमीरा सुवर्तिः

‘कापि चपला मधुरिपुषा विलसति सुवतिरुषिकमुखा’ ११ भू०

हरिपरिरम्भयवसितविहारा

कुचकलसोपरि तरलितहारा । “कापि” ॥ १४ ॥

विचलदलकलसिताननचन्द्रा ।

तदधरपानरभमल्लततन्द्रा । “कापि” ॥ १५ ॥

चञ्चलकुण्डलदलितकपीला ।

मुखरितरश्मनजघनगतिमोला । “कापि” ॥ १६ ॥

दशितविभोक्तितन्त्रितहसिता ।

बहुविधकूजितरतिरसरसिता । “कापि” ॥ १७ ॥

अरुचनरक्षा कचित् यथा तथा विरचितः शेषः यथा तथोक्ता तथा ।
मन्त्रितेन सुरतकलवितेन कुचनदयेन कुचकाशयो विरचितः शेषः
यथाः तादृशी क्वतो मधुरिपुषा लम्बेन विलसति ॥ ११ ॥

पदम् प्रोक्तं सुवति विचित्रं हरिणादि । इति परिरम्भ-
येन वसितः प्रसक्तः विहाराः काचकलित इति भावः । यथाः तादृशी
तथाः कुचकलसोः कलकुण्डलोः कपरि तरलितः चन्द्रावितः हाराः
यथाः तथाभूता ॥ १४ ॥

विचलदिति । विचलद्विः अचले केचैः कलितः कुन्दः जानन-
मेव चन्द्रः यथाः सा, तथा तथा लम्बेन अधरपानरभमेव अधरपाना-
मेन कला तन्द्रा यथाः तथाभूता ॥ १५ ॥

चञ्चलेति । चञ्चलाभ्यां दलितेति भावः । कुचकाश्यां दलितो
यथाः क्वतो यथाः सा तथा कुचरिता रश्मि तादृशा वा अरुचनरक्षा मतिः
तथा कौशा चञ्चला ॥ १६ ॥

दशितेति । दशितक विचल विचोचितेन कलितं चञ्चलाकुलं
कलितं यथा तैकोक्ता तथा बहुविधं कूजितं तन्त्राकाशयो वा रतिः
तथा रश्मेन काकादेन रविता रचयुषी ॥ १७ ॥

विपुलपुलकपृष्ठवेपथुभङ्गा ।

श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा । “कापि” ॥ १८ ॥

यमललकणभरसुभगशरीरा ।

परिपतितोरसि रतिरन्ध्रधीरा । “कापि” ॥ १९ ॥

श्रीजयदेवभक्षितं हरिरमितम् ।

कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् । “कापि” ॥ २० ॥

इति चतुर्थः प्रश्नः ।

विरहपाण्डुरारिसुखाश्रुज द्युतिरञ्च तिरयमपि वेदनाम् ।

विधुरतीव्रतनोति मनोभुवः सुहृदये ! हृदये मदनव्यथासु २१

विपुलेति । विपुलाः पुष्पा यस्मिन् तादृशः पृष्ठः सङ्गात् वेपथु-
भङ्गः कल्पच्छेदः यस्याः तयोक्ता तथा यस्मिन् निमीलितेन च विकसन्
पुष्पेभ्यः यमलः कायः यस्याः तथाभूता ॥ १८ ॥

यमेति । यमलजनिनेन ललकणभरेण स्नेहजलविन्दुसमूहेन सुभगं
शरीरं यस्याः सा तथा रतिरन्ध्रे सुरतसंघासे धीरा सती यस्या
कान्तस्य यस्या परिपतिता ॥ १९ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भक्षितं हरिरमितं हरेः सुरतं कश्चिदप्युच्यं
परिशमितं जनयतु ॥ २० ॥

विरहेति । यत्रे रति कोमलापममये । हे वरि ! मनोभुवः
कान्तस्य सुहृत् निलभूतः विरहेण यम विच्छेदेन वाष्पं यत् सारः
कल्पस्य सुखाश्रुजं लक्ष्मि द्युतिर्वस्य तथाभूतः अतएव वेदनां मनो-
कायां लम्बादर्शनजनितानिति भावः । तिरयन् वाक्कादयन् निराकुर्व-
न्निन्दन् च चतुर्थेन लम्बादर्शनजनितानन्दभावादिति भावः ।
विधुः हृदये अतीव मदनज्वरां तनोति विस्मयति हृदोपश्रमादिति
भावः ॥ २१ ॥ इत्यधिकारिणोऽयं उच्यते ।

सप्तमः सर्गः ।

६३

अथ वसुदधेः प्रसवः ।

गुर्जरीरागेण एकताक्षीताक्षेण च गीयते ।

समुद्रितमदने रमणोवदने चुम्बनवलिताधरे ।

सुगमदतिलकं लिखति सपुष्पकं मृगमिव रजनीकरे ।

“रमते यमुनापुलिनवने विजयीमुरारिरधुना” “भ्रुवम्” ॥२२

घनचयकचिरे रचयति चिकरे तरलिततरुणानने ।

करवककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगयानने ‘रमते’ ॥२३

गुर्जरीरागेण एकताक्षीताक्षेण च गीयते ।

वसुदधेति । अधुना विजयी जयधोः सर्वोत्कर्षशास्त्रीत्यर्थः ।
सुरारिः यमुनापुलिनवने यमुनायाः पुलिनं वर्तिनि । आनने वसुदधेति ।
सम्बन्धं दृष्टिं मतः सदन् । येन तस्मिन् कामोद्दीपके इत्यर्थः, चुम्बनेन
रहितः सङ्कोचितः अधरः यथा तादृशे रमणोवदने कक्षादिषु
कामिन्याः वदने रजनीकरे चम्पू मृगमिव सपुष्पकं सरोमाक्षं
अर्थेन जातरोमःसुं यथा तथा सुगमददन् कक्षरिकायाः तिलकं
लिखति ददाति रमते कोकृति च तथेति शेषः एतेन कामो-रति-
यात्मसुखमक्षाः तथाचोक्तं यथा रतिमुखाजटाः पतिः पानं न सृजति ।
विचित्रं विश्वमेतुं या वा स्यात् काशीनभक्तृवेति ॥ २२ ॥

तथेति । यमनां मेधायां अथ घनचयः तदसु चिकरे शोभने
तरलितं चसुचितं तरुणानां सुतां आननं सुखं येन दर्शयार्थमिति
भावः । तस्मिन् तथा रतिपतिः काम इव सूनः सख्यं आनने विचरन्-
क्षाने कामोद्दीपके इत्यर्थः । तथाः पुरोक्तायाः काशीनभक्तिकायाः
चिकरे कुक्षे चपला विदुः तथा इव सुषमा परमा शोभा यथा तादृशं
‘कुक्षरवकुसुमे रचयति’ । सुरारिरिति पूर्वच सम्बन्धः इवसुभारद्वय-
नोध्यक्षमिति ॥ २३ ॥

घटयति सुघने कुचयुगमयि सगमदक्षिणपिते ।
 मणिसरभमलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते "रमते" ॥२४॥
 जितविसयकले बहुभुजयुगले करतलनलिनोदले ।
 नरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले "रमते" ॥२५॥
 रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।
 मणिमयरशनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने "रमते" ॥२६॥
 चरणकिसलये कमलानिलये बभ्रुमणिगणपूजिते ।
 वहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते "रमते" ॥२७॥

घटयतीति । सुघने निविष्टे नखपदं नखस्तमेव यमी चन्द्रः
 तेषां भूषिते अलङ्कृते तथा सगमदक्ष कस्तूरी वा रुचि कान्तिः
 तथा हृषिते शोभिते तस्याः कुचयुगमेव गगनं तस्मिन् अमलम् उज्ज्वलं
 मणिवरं सक्ताङ्गारमेव तारकाणां नक्षत्राणां पटलं राजिं घट-
 यति ॥ २४ ॥

जितेति । जितं विजितं कृपावशं यकलं सुखं येन तादृशं
 करतलमेव नखिनोदलं पद्मपत्रं यस्य तस्मिन् तथा हिमवत् शीतले
 शृङ्गलं भुजयुगले करद्वये मधुकराणां अमराणां निचयं चोत्थि-
 तं नरकतनिर्मितवलयं वितरति परिधापयति ॥ २५ ॥

रतीति । विपुलम् अपघनं शरीरम् आद्यतनमित्यर्थः यस्य
 तादृशे विशाले इत्यर्थः, मनसिजस्य कामस्य मनकासने अर्थात्मित-
 पोडलरूपे इत्यर्थः, तथा कृतं वासनं गङ्गादिभिः संस्कारः यस्य तथा-
 भूते सुगन्धद्रव्यादिभिः सुरभीकृते इत्यर्थः, तस्याः रतेः शृङ्गारस्य
 अङ्गम् आश्रय एव जघनं कटिपुरोभावाः नितम्बो वा तस्मिन्
 तोरणस्य वकिङ्गारं शोभायैवास्त्रस्य हसनम् उपहासकरं ततोऽप्य-
 धिक्कुन्दरमित्यर्थः मणिमयं रत्नमयं रसनं काङ्क्षीं विकिरति अप-
 यति ॥ २६ ॥

चरणेति । चरणयोः, चरणौ निचये आश्रये हृदि पश्यत्ये

रमयति सुदृशं कामपि सुदृशं बालहस्तधरसोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि ! विटपोदरे रमते

इह रसमन्वने क्षतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कसिवुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके 'रमते' ॥२८

इति पञ्चदशः प्रबन्धः ।

नायातः सखि ! निर्दयी यदि गठस्वं दूति ! किं दूयसे

स्वच्छन्दं बहुवज्रभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ।

पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याक्षयमाणां गुणै-

रक्कण्टात्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ ३० ॥

योजिते विनिहिते नखा एव मण्डोमां गच्छाः ते पुञ्जिते अर्चिते
तस्याः चरन्निधयते पदपङ्क्तये परिपरपरसं वाद्यो योभाजनकं वाय-
वमन्त कसेव भरषम् आभरणं जनयति अर्पयति ॥ २७ ॥

रमयतीति । हे सखि ! कसेव भूते हस्तधरस्य बालहस्तस्य सोदरे
भातरि हस्तधरस्य हस्तवाहकस्य नेति सोढुमृगोक्तिव व्यञ्जते ।
कण्ठे कामपि सुदृशं योमननेमां कामिनीं सदृशम् अनुष्णं यथा
तथा रमयति इति इह विटपोदरे कताम्बुजे अफसं निष्कसं विरसं
रसवर्जितं तथा तथा किं कथम् अवसम् अवस्थिताम्बुजं वद कथय ॥ २८ ॥

इहेति । रसमन्वने चरन्निधयने क्षतं कीर्तितं हरेर्गुणभं देन
तादृशे, मधुरिपोः कण्ठस्य पदसेवके भक्ते इत्यर्थः कविनृपजयदेवके
कविनेत्र जयदेवके कसिवुगस्य चरितं दुरितं पापं न वसतु ॥ २९ ॥

इदानीं दुःखिता मण्डोमावावन्त्याह नेति । हे सखि ! निर्दयः
देवारहितः गठः यदि न आयातः, हे दूति ! तं किं कथं दूयसे ते
दुःखिता भवति, बहुत्रः बहुभा विभवः यथा सः कण्ठः स्वच्छन्दं रमते,
तस्य ते तत्र किं दूषणं सोदरे ? पश्यान्ववबोद्धव्यं यदा दयितस्य प्रियस्य
कण्ठस्य गुणैः सोढुमृगोक्तिः, रक्कण्टात्तिभरादिभिः, आक्षयमाणास्य

अथ प्रोक्तम् : प्रपञ्चः ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलतरलकुवलयनयनेन तपति न सा किसलयशयनेन ।

“सखि ! या रमिता वनमालिना” । भ्रुवम् ॥ ३१ ॥

विक्रमितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन । “सखि ! या” ॥ ३२ ॥

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।

अवसति न सा मलयजपवनेन । “सखि ! या” ॥ ३३ ॥

इदं चेतः विनाम् उत्कण्ठा शीघ्रकाम् आर्त्तिः प्रोक्ता च तयोर्भिरात्
आतिशयात् चेतोः स्फुटत् विदुर्दिवः कथं वास्यति उत्तमेणाकृष्टारः
भवेत् सम्भावनीयमेवाप्रकृतस्य परात्मनेति सङ्गच्छात् ॥ ३० ॥ आर्द्रकं
विश्रीकृतं इत्यम् ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलेति । हे सखि ! सा अनिलेन वायुना तरले चक्षुषे कुव-
लने भीक्षोत्पक्षे इव नयने खलु तादृशेन वनमालिना रमिता लोकिता,
सा किसलयशयनेन पद्मवद्वचनेन न तपति न सन्तप्तं नम्रति ।
अरमितीति पक्षे किसलयशयने नवपद्मवद्वचनवाभू इति न तपति इति
न अपि तु तपत्येवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विक्रमितीति । विक्रमितं अर्त्तं सरसिजं पद्मं तद्वत् क्वचित् सुखं
खलु तेन वनमालिना रमितीति सर्वत्र बोध्यं सा मनसिजविशिखेन
कामधरेण न स्फुटति न विदीर्यति, अरमितीति पक्षे मनसिज-
विशिखे कामधरे इति सङ्गच्छन्तं कृत्वा पूर्ववत् नञ्प्रयोगान्वयः कार्यः
इयं सर्वत्र ॥ ३२ ॥

अवसतीति । अवसतवत् मधुरं मृदुतरं अनिलतरं वचनं तद्वत्
तेन वनमालिना रमितीति पूर्ववत् सा मलयजपवनेन न अवसति न
मम्रति ॥ ३३ ॥

मजनजलकहृद्विकरचरणेन ।

लुठति न सा हिमकरकिरणेन । 'सखि ! या' ॥ १४ ॥

मजनजलदममुदयकचिरेण ।

दलति न सा हृदि विरहभरणे । 'सखि ! या' ॥ १५ ॥

कनकनिकषहृदिशुचिवसनेन ।

असिति न सा परिजनहसनेन । 'सखि ! या' ॥ १६ ॥

मकलभुवनजनवरतरुणेन ।

वहति न सा रुजमतिकरणेन । 'सखि ! या' ॥ १७ ॥

श्रीजयदेवभक्षितवचनेन ।

प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन । 'सखि ! या' ॥ १८ ॥

इति श्रीकृष्णः ।

स्यवेति । मजनजलकहृद्विकरचरणेना तादृशाः करचरणा इत्या-
धादाः यथा तादृशेनेति वनकादिनेत्याह विशेषणम् । सा हिमकरका
चन्द्रका चिरणेन न लुठति न भूतले पतति इत्यादि, अस्मान्तरं
पूर्वम् ॥ १४ ॥

मजवेति । मजनः मजपूर्णः यः जलपराकाशं कन्दयः तद्वत् हृदि-
रेव लुम्बरेण । सा विरहभरणे हृदि न दलति न विदीर्यते ॥ १५ ॥

कनवेति । कनकलला वाचनका निषणः कनका तद्वत् हृदिनेत्या-
तादृशं शुचि चम्पकं वसनं यथा तादृशेन । सा परिजनानां हस-
नेन अपहृष्टेन न वहति न छेदयति अस्मान्तरं पूर्वम् ॥ १६ ॥

मजवेति । मजवेत् भुवनजनेषु वरः श्रेष्ठः तद्वत् तेन । सा
रुजमतिकरणेन अतिशोकेन रुजं शीघ्रं न वहति अस्मान्तरं पूर्वम् ॥ १७ ॥

श्रीति । अनेन श्रीजयदेवेन भक्षितम् कलं यत् वचनं तेन हृदि-
रपि हृदयं प्रविशति ॥ १८ ॥

मनीभवान्मन ! चन्दनानिल !

प्रसीद रे दक्षिण ! सुख वामताम् ।

क्षयं जगत्प्राण ! विधाय माधव

पुरी मम प्राणहरी भविष्यसि ॥ १८ ॥

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो

विषमिव सुधारश्मिदूर्ध्वं कुनोति मनोगमम् ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वसते बलात्

कुवलयद्वयां वामः कामो निक्कामनिरद्वयः ॥ ४० ॥

आधां विधेहि महयानिल ! पञ्चबाण !

प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

सकृति पञ्चयानिकं प्राप्यते मनोभवेति । हे मनोभवस्य चान-
न्दन ! चानन्दजनक ! चन्दनानिल ! प्रसीद प्रसन्नो भव, रे दक्षिण !
सख्य इति ध्वनिः बाणतां वक्रतां सख्यं वक्र, हे जगत्प्राण ! क्षयं
मम पुरः क्षयतः माधवं विधाय पश्चात् प्राणहरीः भविष्यसि ॥ १८ ॥
मंत्रस्वरितं वक्तव्यम् ।

रिपुरिति । सर्वं सखीभिः संवासः सहवासः रिपुः शत्रुरिव,
हिमानिलः भीतसंवासः शिखी चम्पूरिव, सुधारश्मिद्वयः विषमिव
मम मनः दूरम् आकर्ष्ये कुनोति वल्लापयति, हृदयम् आदये दया-
रहिते तस्मिन् अने एवं पुनः बलात् वसते लक्ष्मिनि, तथा हि कुवलय-
द्वयां नीलोत्पलाक्षीणां चामिनीणां वामः बाणः वक्रः अतएव निक्का-
मम् आकर्ष्ये यथा तथा निरद्वयः अबाध्यः शिखाचारिणात् दुर्भेदात्
वक्तव्यः ॥ ४० ॥ हरिषीतव्यम् ।

आधां विधेहि । हे महयानिल ! त्वं आधां मनोवक्ता विधेहि
जगत्, हे पञ्चबाण ! बाण ! प्राणान् आह्वय, पुनर्गृहं न काम-
यिष्ये न अलिप्तानि, हे अतालभमिनि ! मनोहरे ! वक्रने ! वक्तव्यः ते

किं ते कृतान्तभगिनि ! क्षमया तरङ्गे-

रङ्गानि सिद्धं मम शान्दत्तु देहदाहः ॥ ४१ ॥

सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषदुन्देरमन्दादराद्
मानन्मैर्मुकुटेन्दुनोलमणिभिः समर्पितेन्द्रीवरम् ।

स्रक्कन्द मकरन्दधुन्दरगलमन्दाकिनोमिदुरम्
श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्त्रन्दाय वन्दामहे ॥ ४२ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विप्रकथावर्णने मागहनारायणो
नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

तत्र क्षमया किं ? क्षमा वा कृप, नन अङ्गानि सिद्ध, देहदाहः शरीर-
ज्जलापः शान्दत्तु निहन्तो भवतु ॥ ४१ ॥ यस्यलक्षणको वृत्तम् ।

अन्तेति । शान्दः चनः शानन्दो येषां तेः पुरन्दरादिभिरिन्द्रा-
दिभिः दिविषदां देवानां इन्दैः शान्दादरात् शान्तिवज्रात् शान्त्यैः वस्त्रक-
प्रसूते वङ्गाः मुकुटस्त्रैरिन्दुनोलमणिभिः तट्टिकाभिरित्तर्कैः समर्पितम्
इन्द्रीवरं लब्धवया नीलोत्पलध्वजः यत ताडनं तथा स्रक्कन्दं यथा
तथा मकरन्दवत् सुन्दर्यो मधुन्या निरन्तरम् अरचादिति भावः
सन्दाकिन्या मङ्गला मेदुरं स्निग्धं श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं पादपद्मम्
अशुभस्त्रन्दाय अशुभनिवारणाय वन्दामहे प्रणमामः ॥ ४२ ॥ शार्ङ्ग-
विप्रोक्तिर्न इत्यम् ।

इति सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

विलसन्कोपतिः ।

अथ कथमपि यामिनीं विनोद्य करग्रजजंरितापि सा भाते
अनुनयवचनं वदन्तमपि प्रथतमपि प्रियमाह साभ्युपगमम् ॥१॥

अथ सप्रदयः प्रवन्तः ।

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं
वहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितसाभिनिवेशम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं सा करग्रजजंरितापि करेण जंरितापि
कथमपि अतिशयैव यामिनीं विनोद्य वापयित्वा प्रभाते अग्रे प्रथतम्
अनुनयवचनं वदन्तम् अपि प्रियं साभ्युपगमं यैव वधातवा । अह
उवाच ॥ १ ॥ प्रकृतितायास्तम् ।

भैरवीरागेण यतितालेन च गीयते । भैरवीरागध्यानं यथा । शरो-
वरणे स्फटिकज्जलपङ्क्तये । शरोरुहैः सहस्रमर्षवली । तावप्रभेद प्रति-
पन्न गीता गौरीतनुगौरभैरवीयम् ॥ सङ्गीतपारिजातोक्तवचनं यथा ।
स-स्वराद्यप्यहन्वासा भैरवी स्थात् प्र-कोमवा । रिषारोहे तु यन्वासा
प्रससेनोभयोरपि । सङ्कोमवावरोहे तु सर्वदा सुखदायिनी ।

स रि ग म प ध नि । स नि प्र व च न रि स । स रि ग
म प ध न रि स म न रि न रि स नि ध नि हा । स न
म न म न म प ध न रि । धा य स न रि स न रि नि
स न म न म प ध न रि स न म न नि नि ध न न
रि स स न रि स नि नि स न ।

इति भैरवी । सर्वदा ।

रजनीति । हरिहरोति । सेद्वचनमयं हे माधव ! वाचि

हरिहरि ! वाहि भावव ! वाहि वीरव ! मा वद केतववाद
तामनुसर सरसीदृढलोचन ! वा तव हरति विषादम् ॥२॥
काञ्चलमस्मिन्निजोचनमुष्मन्विरचितमोक्षिरूपम् ।
दृश्यमवसममद्वयं तव कृष्ण ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥

‘हरिहरि ! वाहि’ ॥ १ ॥

वपुर्ननुवदति तव आरसङ्गरचरनचरचतरेखम् ।
अरकतशकलकलितकलधोतस्त्रिपेरिव रतिजयलेखम् ॥

‘हरिहरि ! वाहि’ ॥ ३ ॥

मया हे वीरव ! वाहि मया, द्विरस्त्रिः कोपाधिक्यलक्षितः । केतववादं
कपटः च न वा वद, हे सरसीदृढलोचन प्रह्वनवन ! तं, बालाम् अनु-
सर अनुगम्य, वा तव विषादं कम्पात् हरति । तत्कांक्षाभिरुचये
हेतुं दययति रजनीति रजनीनां कान्तिन सुदृष्टा दीर्घेण कामरेण
रागेण तत्कान्तुरागेण च कथावितम् आरम्भीभूतं कथयः निमेषः यस्त
तत् प्राक्चो निमीलनपरिनिर्गन्तः तथा कदितः प्रकटितः तस्याः सुरते
अभिविधेयः तेन तथाभूतं तव नयनं कटुं कृष्णम् अनुदरानभिष
मदति धारयति । एतेनास्माः कश्चित्तामं कश्चित् तद्वत् प्राति-
त्यादकृषिते कश्चित्तेषां कथावितेति ॥ २ ॥

कथयापि कामरसादिभिर्नेत्रकोपितं कादिवायस्तु तद्विवारयति
कथयति । हे कृष्ण ! तव कथयं रक्तवर्णं दयनवदनं रदनचरम्
अधरनिर्गन्तः तव मनोः शरीरक कटुद्वयं मोक्षं कम्पाकथयितव्योः
विकोचनयोः नेत्रयोः तस्या हरि श्रेयः पुष्पेण विरचितं मोक्षम्
द्वयं तनोति विहारयति, विरचितं मोक्षिरूपं यत् तादृशं वत् तव
मनोः कटुद्वयं वादयन् तनोति वा कथयः ॥ ३ ॥

वदति । तव कटु, शरीरं करचक्रे बालवयाने करैः तीक्ष्णैः
नखरैः कथाम्बुव रेखाः यस्मिन् तादृशं वत् करचतयवले मोक्षनक्षिर्गन्ते

चरणकमलगलदलककसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।

दर्शयतीव वहिर्मदनदुमनवकिसलयपरिवारम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ५ ॥

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।

कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ६ ॥

वहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण ! मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।

कथमथ वक्ष्यसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ७ ॥

कविता निर्मिता या कथ्यते तस्मात् स्वर्णस्य निष्पन्नरविम्याः तस्याः १५
तया दृश्यतेः करणे गङ्गा चेया । रक्षितमिति अभ्याहार्यं रतेः सुरत-
व्यापारस्य जयसेखं विक्रयणम् अनुवृत्तिं अनुकरोति ॥ ४ ॥

वक्ते कण्टकादिभिर्नाशयन्त्यात् एवम् सम्भवति न तु नखजगानी-
मानोत्थायकां निराकरोति चरन्तेति । इदं तव उदारं विशालं हृदयं
चरणकमलाभ्यां पादपद्माभ्यां तस्या इति भावः गङ्गायां जयतां च
विज्ञातम् अतएव वहिः हृदयाद् वहिः प्रदेशे मदनदुमनस्य हृदयस्य काय-
उत्थाय नूनं नूनम् किसलयपरिवारं पञ्चवस्त्रं दर्शयतीव नकटयतीव ॥ ५ ॥

दधनेति । भवतस्तव अधरगतं दलच्छदस्य दशनपदं तस्या दलच्छत-
चिह्नं मम चेतसि खेदं क्लेशं तापमित्यर्थः जनयति अतः कथं कथ-
नापि एवं भावान्तरे प्रापतिरेऽपि तव एतत् वपुः शरीरं मया सह
अभेदम् अभिधुं कथयति कथयति च कथयति तद्दशनपदं तदेव
पीडा भवेत् मम तु कथयति भावः ॥ ६ ॥

कथयति दशनपदं सम्भवति न तु कथयति कायकादिनायकां
निराकरोति वहिरिति । हे कृष्ण ! तव वपुः कृपि वहिरिव वाक्
शरीरविव नूनं निश्चितं मलिनतरं भविष्यति । अथ कथयति इत्यर्थः

स्मरति भवानवसाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।

प्रथयति पूतनिकैव बध्नुधनिर्देयकालचरित्रम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ८ ॥

ओजयदेवभक्तिरतिवञ्चितस्त्रिस्तुतिविज्ञापम् ।

मृणुत सुधामधुरं विबुधा ! विबुधालयतोऽपि दुरापम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ८ ॥

रुनि वप्रदयः प्रथमः ।

तवेहं पश्यन्त्याः प्रसरदमुरागं वहिरिव

प्रियापाटनकान्धुरितमकलज्योति कूटयम् ।

ममाद्य प्रख्यातप्रथयभरभङ्गेन कितव !

त्वदालोकःश्रीकादपि किमपि जज्ञां ज्ञयति * १० ॥

अनुगत तदेवायत्तम् अयमधरस्य आनन्दो ज्येष्ठ दुर्गं नम्रं आनन्दय
कथं वक्ष्यते प्रसारयति ॥ ७ ॥

स्मरतीति । जवान् अयवानां आनिमीनां कवलाय यायाय वनेषु
स्मरति, अत्र विनये किं चित् आचर्यम् ? तथा हि पूतनिकैव
पूतना एव बध्नुधेन स्त्रीधेन निर्देयं दयारहितं वाक्चरित्रं तत्रैव
येनः प्रथयति प्रथयति ॥ ८ ॥

ओति । हे विबुधाः ! विबुधाः ! देवा ना, सुधावत् मधुरं विबुधा-
कवतोऽपि कुरवोऽपि दुरापं दुर्गं ओजयदेवेन भक्तिं रतिवञ्चितायः
वञ्चितायाः प्रीतिः सुखः विषयं मृणुत आनन्दयत ॥ ८ ॥

तदिति । हे कितव ! ज्ञे ! प्रियाया अन्यथा वाचिवायाः यादा-
कल्लेन चरन्वाकचरयेन कुरतं आद्यं सुतराम् अद्य आनन्दय
तादृशं अतएव वीर्यं प्रसरन् अहुराजः ममाद्य ममाभूतमिव तव कूटयं
वक्ष्यन्ताः अयवोवक्ष्यन्ताः अयं अद्य तदेवायः तव दुर्गं प्रथयति

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीताम्बुजं
 राधायाश्चकितं विबोध्य हसति स्मैर सखीमण्डलैः ।
 त्रीहाचक्षुलमच्युतं नयनयोराधाय राधानने
 स्वादु स्मैरमुखोऽयमसु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे खण्डितावर्धने विलसति

सखीपतिर्नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

जगदिच्छातक प्रचयक यः भरः आनिशकं तस्य भङ्गेन चेदुना योहा-
 दपि शोककारणे सखीपतिर्बन्धुः किं कथं विनयीत्यवसु अनिर्वचनीया-
 नित्यैः लज्जां जनयति ॥ १० ॥ शिखरिणीवत्तम् ।

सर्गान्ते मङ्गलमाचरति प्रातरिति । प्रातःकावे नीलनिचोलं नं-
 लवसनं तथा चरविं संवीतम् आच्छादितम् पीतं अंशुकं येन तम् आ-
 दय चकितम् अपरणादिवाचनमप्यवयात् अपराधस्य व्यक्ततया भी-
 निति यावत् अच्युतं कण्ठं विबोध्य राधायाः सखीमण्डले सखी-
 मण्डले स्मैरं नन्दं यथा तथा हसति इति त्रीहया लज्जया अच्युतं
 यथा तथा अच्युतं वचनप्रान्तं नयनयोः आधातुं वचनप्रान्तेन नयने
 आधाय इत्यर्थः राधाया आनने सुखे कादु सुन्दरं स्मैरं त्रीहाच-
 कितं सुखं यद्य तादृशः यद्य नन्दात्मजः कण्ठः जगताम् आनन्दाय
 यस्तु भवति ॥ ११ ॥ प्रादुर्भविकीकृतं इत्यम् ।

इति अष्टमः सर्गः ।

अथ नवमः सर्गः ।

सुखमुकुटः ।

अथ तां मलयक्षिणां रतिरसभिनां विवादसम्बन्धम् ।

अनुचिन्तितहरिहरितां कलहान्तरितामुवाच रघुः सखी ॥१॥

अथ अष्टादशः प्रश्नः ।

गुर्जरीरामयतितालाभ्यां गीयते ।

हरिरभिसरति बहति मधुपवने

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ।

‘माधवे मा कुह मानिनि ! मानमये !’- भ्रुवम् ॥ २ ॥

रघोर्नामं कथापिच्छेदेन चित्रमानां राधां सखी प्राह अनेति ।
अथ अन्तरं सखी रघुः विजने अन्तरमेतत् पश्येन वायेन चित्रां
बलम्नां रतिरसेन अन्तरजनिनेन आवन्नेन चित्रां विरहितं विवादेन
दुःखेन वल्लभा ताम् अनुचिन्तितं हरिः कथञ्च हरितं यदनादीदृश-
कृपं यथा ताम् अन्तरं कलहान्तरितां कलहेन अन्तरितां अन्तरितां
राधां उवाच । कलहान्तरितामन्तरसुखं भरतेन यथा । प्राप्तेनुरं मध-
वकीचमरेण अन्तं तं चादुष्टारविवादादुवाच । अन्तमेतं अन्त-
वर्जित्वावकौपीयानुवाच । कलहान्तरितेति वा आदिदि ॥ १ ॥
आन्तरिकम् ।

गुर्जरीरामेन रतिवायेन च गीयते ।

हरिरिति । अने । मानिनि । मानमति राधे ! मधुपवने बहन्मयीरे
यजति वति हरिः कथञ्च अन्तररति तव कलहान्तरितामति तत्वात्
माधवे मां मा कुह मे सखि ! मने अन्ते कथञ्च अन्ते रति भावः
अन्तरं अन्तं अधिकसुखं विद्मः अस्मीति वेदः न विनयस्वीकृत्यः ॥२॥

तात्पर्यादपि मुदमत्तिसदृशम् ।
 किं विफलीकृत्यै कृपकससम् । 'साधवे' ॥ २ ॥
 कति न कथितमिदमनुपदसचिरम् ।
 मा परिहर हरिमतिम्वयसचिरम् । 'साधवे' ॥ ४ ॥
 किमिति विधीदसि रोदिषि विकला
 विहसति युक्तिसम्भूतव सकला । 'साधवे' ॥ ५ ॥
 अदुनखिकीदस्यशीतलशयने ।
 हरिमवलोकय सफलव नयने । 'साधवे' ॥ ६ ॥
 जनयसि मनसि किमिति मुखेदम् ।
 अणु मम वचनमनोहितभेदम् । 'साधवे' ॥ ७ ॥

तात्पर्येति । तात्पर्यात् अपि मुदमत्तिसदृशम् । तात्पर्येन काठिन्येन वृत्तित्वेन
 च मय्यन्य कतिहरं दृष्टमरपूर्वं कृपकससम् । कति कथं विफली-
 कृत्यै व्यर्थयसि ? कृपकससमर्पणराहित्यादिति भावः ॥ २ ॥

कतीति । इदम् अनुपदं परे परे कचिरं साध्यतमेव कति त-
 कर्तुं न कथितं मया इति शेषः । वादं वादं चरे परे मया रदं कथित-
 मिदमर्थः किमिच्छा इति । कतिवयसचिरम् कतिवयसं कति मा परि-
 हर न त्यज ॥ ४ ॥

किमिति । विकला कतिवयसकुला कती किमिति कथं विधीदसि
 विधीदं प्रकाशयसि, रोदिषि च । विकला युक्तिसम्भूता कामिनीवर्गः तव
 कतिवयसि तमेति सत्यमविवक्षया चरी ॥ ५ ॥

अदिति । अदुभिः कोमलैः नखिकीदस्यै शीतले शयने हरिं
 कृपयम् अवलोकय, परम्, नयने नेने सफलव चरितार्थं कुरु च ॥ ६ ॥

जनयसीति । हे रामे । जनयि, मुखेदं नदृष्टं दुःखं किमिति
 कथं जनयसि, सत्तादयसि, धारयसीत्यर्थः, कुनैद्वितः जनयिष्यति
 येन विरहः वस्य नश्यति, मया युवजोविहङ्गः का मूढाः त्वमिच्छसि,
 इति मय्यन्य ॥ ७ ॥

हरिहपयातु वदतु बहुमधुरम् ।

किमिति करोति हृदयमतिविधुरम् । 'माधवे' ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभक्तितमसिक्तचित्तं

मुञ्चयतु रविकज्जनं हरिचरितम् । 'माधवे' ॥ ९ ॥

इति अष्टादशः प्रपञ्चः ।

किमर्थे वत्पदधासि यत्पदमति स्तब्धासि यद्वाग्विष

ये पदधासि यदुच्छुब्धे विमुक्ततां यातासि तस्मिन् प्रिये ।

तद्युक्तं विपरीतकारिणि ! तव श्रीकृष्णचर्या विषं

शीतांशुस्त्वपनो हिमं हृतवहः क्रीडामुदो यातवः ॥ १० ॥

अन्तर्मोहनमोक्षिषूर्कचलशब्दरविकज्जनः

हरिहरिति । हरिः कपयातु, तव, शरीरभागच्छतु, बहु, मधुरं, मनोहरं, वचनं वदतु च । किमिति कथं हृदयम् अतिविधुरम् अति-
व्याकुलं करोति ? तव व्याकुलीभावो निम्बः इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भक्तितम् अतिभक्तितम् अतिमनोहरं
हरिचरितं जम्बुचरितं रविकज्जनं मुञ्चयतु मुक्तिकरोद ॥ ९ ॥

किमर्थे इति । के रागे ! तस्मिन् प्रिये जम्बु किमर्थे कोहं
दग्धमति अपि यत् पदधा निहृता यदुभाविशोक्तयः अपि, प्रपन्नमति
अपि यत् जम्बा निहृता जगदन्धीभ्यां रागदग्धः अपि, रागिणि यदु-
रागमति अपि यत् हेमला पिदेनिशी अपि, कच्छुब्धे यदुच्छुब्धे अपि
विमुक्ततां मतिमुक्ततां याताः याता अपि, तयातु, के विपरीतकारिणि !
मतिमुक्तवर्तिनि ! तव श्रीकृष्णचर्या अद्भुतविशेषं विषं, शीतांशु-
चन्दः तवः स्पर्शः, हिमं हृतवहः अग्निः तवा, क्रीडामुदो
आनन्दोदः यातवः इति, यत् तत् मुञ्चयतु मुक्तदणं विपरीतमुदोः यन्-
नेन विपरीतं भवतीति भावः ॥ ११ ॥ यद्वाग्विषमिहितं वदतु ।

अन्तर्मोहनमोक्षिषूर्कचलशब्दरविकज्जनः । कृ. श्री. १० ॥

स्तथाकर्षणदृष्टिर्हर्षमहामन्त्रः कुरङ्गोदयाम् ।
 दृष्ट्यहानवदूषमानहिविषदुर्गारदुःखापदां
 भ्रम्यः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽन्नेमासि वंशीरवः ॥ ११ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे कलहात्तरितावर्णने
 मुग्धमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ दशमः सर्गः ।

चतुरथतुर्भुजः ।

सत्राक्षरी मसृषरोषवग्रामसीम-
 निष्ठासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।
 सत्रीङ्गमौचितसखीवदनां दिनात्ते
 सानन्दगगनदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

हरिवासीनाम् अन्नभोजनेन मनोहरेण मोक्षिष्यन्नेन वापु वापु
 इति शिरःकण्ठनेन अक्षतां मन्दाराणां देवतस्त्रिवेणकुतुमानां
 निष्कंसनः शिरसः स्फुटिकारकः कल्लस्य अग्निप्रतोऽपि आकर्षणे तथा
 दृष्टिर्हर्षणे नेमानन्ददाने कल्लमन्त्रः तथा इत्यङ्गिः दुर्गपूजैः दानवै-
 र्दूषयानाः योद्धव्यानां ते द्विविधः देवाः तेषां दुर्गाराणां दुःखापदां
 भ्रम्यः निवारकः वंशीरवेत्येव दानवानां पराजयादिति भावः कंसरिपोः
 कल्लस्य वंशीरवः यः वृद्धाक्षम् अन्नेर्वादि अक्षुभानि अप्रोहयत निरा-
 चरोऽन्नेर्वासीति पाठे अप्रोहयत बह्वेक्य इत्यर्थः पातुनामनेवाऽन्नेनात्
 उपवर्गवोनाच्चेति भवेत् । चार्दुर्गमिच्छीकृतं वतम् ।

अनेति । अन्नं अक्षिन् अन्नेरे अन्नघरे दिनात्ते सन्त्राक्षरी हरिः
 कल्लः पञ्चकल्ल अन्नादेन स्थितिरस्य रोषस्य वृद्धाक्ष् अक्षीनां प्रायसो
 निहन्तवाचापिअर्थः अक्षीमनिहन्तव्येन पुनः पुनः निहन्तवेन निवर्त

अथ यक्षोक्तसिंघः प्रवक्ष्यः ।

देववराहीरागेण आह्वयतालेन च गीयते ।

वटसि यदि किञ्चिदपि दन्तवृत्तिकौमुदी

हरति हरतिमिरमतिषोरम् ।

स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा

रोचयति लोचनचकोरम् ।

‘प्रिये ! आरुणीते ! मुञ्च मयि मानमनिदानं

सपदि मंदमानतां दहति मम मानसम् ।

देहि सुखकमलमधुपानम् । धनम् ॥ २ ॥

[illegible]

देववराहीरानेच या दृष्टांतेच या मीमंसे ।

पटवीति । हे पादवीथे ! लवीरवधिरमे शिवे ! यदि कवि-
दानम् चक्रेतुं नाम कोपं कुरु, मानः कोपः स तु देवा तत्रवेत्ता-
पचकुरु इति हर्षवधारः, अश्वनामकः कानाम्नि वपदि आटिति लज्जा-
मानसं दहति, तथात् तृकमेव समस्तं पशुं तत्रा वधुपानं देहि तृक-
पशुपशु पादवेत्तयेः कथुपानक कानिदा इतिवारकन्यादिति भावः, यदि
किञ्चिदपि वदति वचनद्वि तदा तव दम्भानां यदिः शीघ्रिरेव कोपदी-
क्योत्था अतिशोरं इतः भवमेव विनिरं तत् भवेति भावः इति,
किञ्च तव वदनकम्पाः कुरुचम्पः कुरुतः शीघ्रमानक अपरक शीघ्रमे-
वकृतान् कुरुतवानां विनिरंः लज्जा कोपनमेव चकोरं वदितिवेदं
शीघ्रवति कावयो वदार्थं करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मय्यमेवासि यदि सुदति । मयि कोपिनी

देहि खरनयनयरघातम् ।

घटय भुजवेन्धनं जनय रदखण्डनं

येन वा भवति सुखजालम् । 'प्रिये !' ॥ ३ ॥

त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं

त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।

भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी

तव मम हृदयमतिरत्नम् । "प्रिये !" ॥ ४ ॥

नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव शोचनं

धारयति कोकनटरूपम् ।

वर्णयति । हे सुदति शोभनदम्बने । यदि वल्लभेन मयि कोपिनी
मुद्रादि, तदा खराः सीङ्गाः नखरा एव खराः ते चातं प्रकारं
देहि, भुजवेन्धनं यन्त्रं घटय, कुचं, तथा रदेः दम्बः खण्डनं दम्बनं
जनय कुचं, येन वल्लभेन प्रकारेण पादप्रकारादिना सुखजातं सुखसमूहं
तवति येषः भवति तत् कुचं रत्नमयम् । प्रभवोहि खराधिपु विहारेषु
मन्दरमोति विहारेष्वेति भावः ॥ ३ ॥

नाहं तव प्रभुवी तव प्रभुःस्य दण्डवत्प्रियायस्त्वाह त्वमिति ।
हे राधे ! त्वं मम भूषणम् खण्डहारः खदि, त्वं मम जीवनं प्राण-
भूतादि, विह्व भवजलपी संसारसागरे रत्नम् सर्वश्रेष्ठमस्तु च खदि
जातो जातो बहुतुल्यं तद्रूपमिह यज्यते । इति कोपः तस्मात् भवती
इह खदिम् त्वं नालवरणे इति भावः, यन्निवृत्तं बहुरोधिनी बहु-
भूषणमपि भवतु, तव तव शोहकृत्ये मम हृदयम् अतिरत्नम् अति-
रत्नम् तवावकुलवाभावं चतत् वक्ष्ये, इति भावः ॥ ४ ॥

नीवेति । हे तन्वि ! तस्मादि । नीलनलिनाभं नीलकमलवदनम्
अपि तव शोचनं यवनं शोचनदम्बनं रत्नोत्पलवाम्भ्यं धारयति.

कुसुमशरवाणसावेन यदि रञ्जयति
 कृष्णमिदमेतदनुकूपम् । “प्रिये !” ॥ १ ॥
 स्फुरत् कुचकुम्भयोरुपरि मविमञ्जरी
 रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।
 रसतु रमनापि तव जलजघनमण्डले
 घोषयतु मन्मथनिदेशम् । “प्रिये !” ॥ २ ॥
 म्यलकमलगण्डनं मम हृदयरञ्जनं
 जनितरतिरङ्गपरभागम् ।
 भण मसृजवाणि ! करवाणि चरणद्वयं
 सरसलसदललङ्कारागम् । “प्रिये !” ॥ ३ ॥

रौपादिति भावः, किन्तु कुसुमं शरः तदा तदा कालकालः वा वाः
 कुसुममिश्रितैः तस्मात् भावः उत्पत्तिर्वैद्येन तेन यधुना रञ्जयति इति कृष्णं
 कीदृशेन नवनं रञ्जयति यधुपानेन मेमकौटिल्यवस्थावादिनि भावः,
 तदा एतत् रञ्जनम् अत्युत्तमं योष्यं भवति तस्मात् रौपं लज्जा यधु-
 पानेन नवनं रञ्जय इति भावः ॥ १ ॥

स्फुरन्ति । हे राधे ! तव कुचकुम्भयोः मन्मथसंयोगो उपरि
 मविमञ्जरी रञ्जयति स्फुरत् विराजता, तव हृदये च मन्मथरं रञ्ज-
 यतु मनोवदत च । किञ्च तव जने निविष्टे जलजघनमण्डले रचना
 लाङ्गी अपि रसत ध्वजत, मन्मथस्य कालकालं निदेशं दातुमं मनोवदत च
 च प्रचारयत च ॥ २ ॥

मल्लेति । हे मसृजवाणि मदनुभूतभाणि ! मम कचय आदिन
 द्वयैः कलकलवाणां कलकलवाणां नवनं म्यलकारं, मम हृदयस्य
 रञ्जनं मनोवदत, जनितः जनः रतिरङ्गे सुरतोत्सवे परमाप्तः
 उत्सवः मेव तादृशं तव चरणद्वयं करीन काष्ठे च यवता दीपयता
 चम्पकमेतैः, मन्मथमेव योमनः रागः कौटिल्यं तव तपोत्तं सुर-
 क्षितमिश्रैः करवाणि ॥ ३ ॥

अरुणरसप्रखण्डनं मम शिरशि मण्डनं
 देहि पदपद्मवसुदारम् ।
 ज्वलति मयि दाहको मदमकदमानको
 हरतु तदुपहितविकारम् । “प्रिये !” ॥ ८ ॥
 इति षट्सुषाटुपटुषाह मुरवैरिषो
 राधिकामधिवचनजातम् ।
 जयति जयदेवकविभारतो भूषितं
 मानिनीजवज्रनिश्यातम् । “प्रिये !” ॥ ९ ॥

इति हस्तेनविशः प्रबन्धः ।

परिहर कृतातङ्गे ! शङ्कां त्वया सततं घन-
 स्तनजघनवाक्क्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ।

करोति । हे राधे ! मम शिरशि अरुणरसप्रखण्डनं कामदाह-
 कूटदपनम् उदारम् अतृप्तं तव पदपद्मं मण्डनं मूलप्रखण्ड-
 देहि अपेय दाहकः भीषणः मदमकदमानकः कामवल्गापाशिनः ।
 ज्वलति, तेन कामवल्गापाशिनो उपहितं ज्वलितं विकारं मरोति
 येनः हरतु मण्डिरशि तव पदपद्मवदानं कर्तुं इति शेषः ॥ ८ ॥

इतीति । इति अस्मत्कारेण जयदेवकविना, भूषितम् अलङ्कृतं
 मानिनीजनानां मानवतीनां वारीणां ज्वलितं घातं कृतं तेन तादृशं
 यमं घातं सुखानिषेधकरः । राधिकाम् अधि रायामधिवचनं हस्तेन,
 षट्सुषं षाट्सुषं षटु मीतिकरं षटु कौशिकपूर्णं षाह मरोहरं
 मुरवैरिषः लम्बका वचनजातं वाक्यवचनम् । जयति सर्वोत्कर्षेण
 वर्तते ॥ ९ ॥

परिकरोति । हे कृतातङ्गे ! कृतः आतङ्गः सन्नेहो मया वा
 तत्प्रखण्डो, शङ्कां घन अन्धःपङ्कजनितामिति भावः परिहर त्वम् ।
 घने निहितं कामजघने जङ्घाः तादृश्या त्वया सततं नष्टं भव-

विप्रति वितनोरन्धो धन्वी न कोऽपि ममाक्षरं
स्तनभरपरीरन्धरको विधेहि विधेयताम् ॥ १० ॥

मुग्धे ! विधेहि मयि निर्देयदन्तदंष्ट्रं
दोर्वह्निबन्धनिविकृस्तनपीडनानि ।

चण्डि ! त्वमेव सुदमस्तव पञ्चबाण

चण्डालकाण्डदन्तनादसवः प्रयान्ति ॥ ११ ॥

यमिसुखि ! तव भ्रति भङ्गुरभ्र्युवजनमोहकरालकाससर्पी ।
तदुदितभयभङ्गनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधेव सिद्धमग्नः ॥ १२ ॥

मिति भावः, ज्ञानो ज्ञानो ज्ञानो अतएव परावपकायिनि
आस्थावकायरहिते मनसि ममेति भावः । वितनोः स्तनकुटादन्धः कोऽपि
पन्थः जनः न प्रविशति त्वदाज्ञानतया आन्धक्यं परीरन्धः नाविकान्त-
रक्ष प्रवेशानवकायात् आधरोरतया केवलं क्षान्त एव मन चेतिवि प्रति-
पत्तीत्यर्थः । तस्मात् क्षान्तभरेण परीरन्धका आशेषका अङ्गुलीने चप-
रुमे मन आन्तरं विधेयतां यस्मत्तं विधेहि प्रापय मयं मयेत्यर्थः ।
आधिक्येण भाविति भावः ॥ १० ॥ चण्डिचोदयम् ।

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! मयि निर्देयं निङ्गुरं यथा तथा दन्त-
दंष्ट्रं दहनघतं तथा दोर्वह्निबन्धं भुजगतवन्धनं निविकृष्टा
क्षनाम्ना पीडनानि च विधेहि कृप । हे चण्डि ! शीघ्रमे ! त्वमेव
मम सुदं । कर्मसु चक्षुष जनय, पञ्चबाण इव चण्डालः तस्य आसक्त-
दन्तनात् यदभङ्गारात् मन अक्षयः प्राणाः प्रयान्ति मज्जन्ति तस्मात्
मयि प्रसीदेति भावः ॥ ११ ॥ मज्जन्तियकं उक्तम् ।

यमिसुखीति । हे यमिसुखि ! चन्द्रपदने ! तव भङ्गुरा कुटिका मू-
मुक्षुजनानां तद्व्याघ्रं मोहे मूढोविधाने करादा भीषका आसक्तपी-
डनभङ्गुलीकक्षणा भाति विराजते । यूनां तथाः आसक्तपीडनायाः अङ्गु-
भूयमङ्गनाय भीतिनिवारणात् तव अपरमङ्गदवा सुधा एव सिद्धमग्नः

व्यस्यति हृवा जीवं तन्नि ! प्रपश्य पञ्चमं
 तद्वि ! मधुराक्षस्तपं विनीद्व इष्टिभिः ।
 सुमुखि ! विमुञ्जीभावं तावद्विमुञ्च न वक्ष्य
 स्वयमतिशयस्त्रिंशीं मुञ्चि ! प्रियोऽहमुपस्थितः ॥ १३ ॥
 मधूकद्युतिवाग्धोऽयमधुरः स्निग्धी मधूकच्छवि
 र्गण्डयष्टि ! वकास्ति नीलनखिनखीभीषणं लोचनम् ।
 नासाभ्येति तिलप्रसूनवद्वीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये !
 प्रायस्वस्व, खसेवया विजयते विज्ज स पुण्यायुधः ॥ १४ ॥

तथाधराभ्युत्तपानेनैव तद् मयं निवर्त्तते इति भावः ॥ १२ ॥ वृष्णिता-
 पाहसम् ।

व्यस्यति । हे तन्नि ! ज्ञयास्ति ! हृवा ककारकं जीवं तन्मोह्यावः
 तनेति शेषः, तां व्यस्यति तापयति, हे तद्वि ! मधुरैः आवापैः
 भाषितैः पञ्चमं रागं प्रपश्य प्रपश्य पञ्चमरत्नेन मधुरभावर इत्यर्थः
 इष्टिभिः तपं विनीद्व यमव, हे सुमुखि ! विमुञ्जीभावं देहस्थं
 निराकरणकार्यमिति भावः, विमुञ्च त्वं न वक्ष्य न प्रतारय मामिति
 शेषः, हे तन्नि ! मुञ्च ! अतिशयस्त्रिंशः अतिशेषयान् प्रियः प्रीतिकरः
 कश्च स्वयं विना आह्वानमिति भावः, कर्त्तव्यतः आगतः । तस्मात्
 तां न प्रत्याख्यायतीति भावः ॥ १३ ॥ हरिणीहसम् ।

व्यस्यति माननयनेन प्रपश्येच्छां वक्ष्येति । हे तन्नि ! कोपने !
 व्यस्यन् मधूकच्छा वृष्णिविषयका वा द्युतिः चास्तिः तस्मात्तावत्तः मधूक-
 कुलमवद्वय इत्यर्थः स्निग्धः तव कवरा, मधूकवत् स्निग्धीमयं
 तावत्तः मधूकः कपोलः तवा नीलनखिनख नीलकण्ठक नीलोदरं
 मोमाचोरं लोचनं वकास्ति मोमति । हे कुन्दाभदन्ति ! कुन्दकुल-
 मयने । तव नासा नासिका तिलप्रसूनक तिलकुलं वद्वीं व्यस्यति
 तिलकुलवद्वीं प्रातीत्यर्थः, हे प्रिये ! तस्मात् स पुण्यायुधः कल्पः

इषी तव मदासवे वदन्मिन्दुमत्त्वान्वितं

गतिर्जनमनोरमा विजितरश्मभूदवयम् ।

रतिस्तव कलावतो वचिरचितलेखे मन्वी

पद्मं विवृधयोवतं वदसि तन्मि । वृज्योमता ॥ १५ ॥

प्रीतिं वस्तुनतां हरिः कुवलयपापीहे न साहं रवे

राधापीनपयोधरस्वरञ्जत् कुम्भे न सखे दयाम् ।

यत्रे विभ्यति मौलति खलमपि क्षिप्रं तदालोकनात्

व्यामोहेन जितं जितं जितमभूद् व्यामोहकांसादलः ॥ १६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मानिनीवर्णने चतुरचतुर्भाजा

नाम दशमः सर्गः । १० ॥

भावः वाङ्मयेन तन्मयविवेका तव सुखारोपनेन विषं विजयते
कायस्य विषकरो तव सुखमेव व्यस्यति ननु कार्यः ॥ १५ ॥ वाङ्मय-
विजयीकृतं वस्तुम् ।

इत्यादिभिः । हे तन्मि । कुम्भारि ! तव इषी मन्वे मनेन कवये
मन्वरे, वदयन् इन्दुमत्ता चन्द्रपद्मा चम्पितं सुखं चन्द्र इति बुद्धिं
जनयति इति भावः । गतिः जननं जनानां मनोरमा मनोहरिणी,
वदयन् कवये दयार्थः, विजिता विरज्यता रक्षा वदवी येन तदाभूतं
वदवीवदयनिज्यते, तव इतिः सुरतविहारः कलावतो कौशकुम्भं
दयार्थः, मन्वी च वचिरा मनोहरादिष्वे विद्या चमनकारिणी वेद्या
वयो कादयो, कवो कावर्त्त, मन् इज्योमता भूलादि विवृधयोवतं
विवृधयुवतीनां भावं वदसि इत्यपि भावः । १५ ॥
वृज्योमताः ।

वदसि वदयानादिना कर्मकर्मकुरति प्रीतिविधिः कः कुवला-
पीहेन तदाहो न संकल्पं इति वाहं रवे इत्येव कुम्भेन तदी-
येनेति भावः, वदयान् संकल्पं कुरु राधायाः कौशकोः मनोहरकोः

अथ एकादशः सर्गः ।

सानन्ददामोदरः ।

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा गृधार्क्षीं

गतवती कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।

रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदीपे

स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगद् ॥ १ ॥

अथ विंशतितमः प्रबन्धः ।

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ।

करणकत् कुण्डलयापीकुञ्ज कुञ्जशय्येन राधास्तनस्यस्फुरतिमान् रत्नयैः,
ततश्च यत्ने बाह्वने तस्मिन् रुचिनि विभ्यति भवं प्राप्नुवति चिन्मं
शीघ्रं वीर्यति जियभाषे च सति तदाबोधनात् तद्दर्शनात् चक्षुः
जितं जितं जितं कंठो जितः कंठो जित रत्नयैः व्याभोक्तेन जगता-
सङ्केने व्याबोहः विचारं ततः बोधाह्वः कहरवः वक्तात् तयोभूतः
यभूत् वः रुचिः वः वृक्षाकं प्रीतिं तदुतां विचारवद ॥ १६ ॥ बाह्व-
विक्रीडितं हस्तम् ।

सुचिरमिति । कापि वक्षी इति' सुप्याति चोरवतीति तयोक्ते
दोर्मतस्करे प्रदोषे रजनीहसे स्फुरति दीपमाने वर्धमाने रत्नयैः,
सति सुचिरं दीर्घकालं अनुनयेन जगार्क्षीं राधां प्रीणयित्वा वक्तव्य
कृतवेशे रचितरुचिरभूषणपरिच्छदे केशवे जम्बे कुञ्जशय्यां कता-
मरुचिरचित्तवचनं जतवति सति निरवसादां कृतवचनं जगत्परि-
नाम् कृतएव रचिता रुचिरा वक्तव्यारिणी पूजा यथा वक्ता वा
तां राधां जगद् वभाषे ॥ १ ॥ वाचिनीहस्तम् ।

वसन्तरागयतितालेन च गीयते ।

विरचितचाटुवचनरचनं चरच रचितप्रणिपातम् ।
 सम्पत्ति मञ्जुलवञ्जुलसौमनि केसियवनमनुयातम् ।
 “मुग्धे ! मधुमवनमनुगतमनुसर राधिके !” । ध्रुवम् ॥ २ ॥
 घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्दरचरचविहारम् ।
 मुखरितमणिमञ्जोरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् “मुग्धे !
 मृणु रमणीयतरं ततणीजनमोहनमधुरिपरावम् ।
 कुसुमगरामनयामनवन्दिनि पिकनिकारे भक्त भावं “मुग्धे !” ॥ ४

विरचितेति । के लुग्धे ! मुग्धे ! राधिके ! सम्पत्ति विरचितानि
 चक्रानि चाटुनि प्रियाणि मधुमवनरचनानि वाक्पापिन्दाया येन तं
 चरचयोः रचितः कृतः प्रणिपातः येन तथोक्तं प्रदानतमिच्छते
 मञ्जुलानां मनोधानां वञ्जुलानां वेतवानां कोमलि प्रदेष्टे केसियवनं
 विहारयन्ते अनुयातम् अनुगतम् अरचयन्तं मधुमवनं लप्स्यं कुरु-
 खर अभिनन्द ॥ २ ॥

घनेति । के घनजघनस्तनभारभरे ! चरचोर्निविष्टयोः जघन-
 स्तनयोर्भारक्ष भरः अतिथय यथाः तत्सम्पत्ती, दरमन्दरः रमण्यः
 चरचविहारः पादविषेयः यत्न तत् तथा मुखरित मन्दिनः मणि-
 मञ्जोरः रत्ननूपुरः यत्न तत् तथा तथा उपैहि लप्स्यस्यमञ्जु, अरा-
 वानां राजकुमारानां विकारं लङ्कारं विधेहि कुरु मरालव
 मञ्जु रमण्यः ॥ ३ ॥

मृणुपिति । रमणीयतरम् अतिमनोहरं तत्सौजन्यानां मृणुमनां
 कोहनं मधुरिपोः लण्डन रावं यत्नं वेतनादभिलषते मृणु । तथा
 कुसुमं मरालवन् धनुर्वद्य तत्तु वाचकोत्तमः वाचनं आह्वयं मन्दते
 प्रतिपादयतीति तथोक्तं पिकानां कोविदानां निकरे समुक्ते भावम्
 अनुगतं भक्त रदनीं सुखेन कोविदानां मधु रमण्यः ॥ ४ ॥

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण सतानिकुरम्बं
 भिरणमिव करभोर ! करोति मतिं प्रति मुञ्च विलम्बं 'मुग्धे' ! ५
 स्फुरितमनकृतरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम् ।
 धृच्छ मनोहरहारविमलजलधारमम् कुचकुम्भम् 'मुग्धे' ॥ ६ ॥
 अधिगतमखिलसखीभिरिदं तववपुरपि रतिरयसज्जम् ।
 अण्डि ! रसितरसमारवलिङ्गिममभिसर सरसमलम्बम् 'मुग्धे'
 अरशरसुभगनखेन करेण सखीमवलम्ब्य सलीलम् ।
 अलवलयकण्ठितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् 'मुग्धे' ! ८

अनिलेति । हे करभोर ! अनिलाकृतितः सखिवन्धुपर्याप्तः
 करस्य वद्विभोरः 'करभः', सखिवन्धादाकनितं करस्य करभोरवद्विरित्य-
 धरा । ननु कदा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, सतानिकुरम्बं सताकुञ्जं अनिलेन
 वायुना तरलः सख्यया यः कियत्सवनिकरः पञ्चवक्त्रकृतः तेन तद्रूपे-
 ष्वेत्यर्थः करेण तव मतिं नयनं प्रति भिरणमिव, करोति तस्मात्
 विचम्बं तव तव विचम्बं वा कुचं दत्तव्यं ॥ ५ ॥

स्फुरितेति । अमकृपयात् कामतरङ्गहेतोरेव स्फुरितं कम्बितं
 कृतयव सूचितः प्रकटितः हरेः कम्बल परिरम्भः आविर्भूतं देव
 सेवोक्तं तथा मनोहरः हार इव विमला सखा जलधारा तथा तादृशं
 अर्धं कुचकुम्भं सख्यजलधरं पुष्पं जयनं कुञ्जं न वेति लिङ्गासक्त
 अर्थोपि पश्ये अमकोपदेत्यर्थः अहं हवेति श्लेषम् ॥ ६ ॥

अधिगतेति । हे अण्डि ! कोपने ! अखिलसखीभिः सहचरीभिः
 कियत्कम्बं परिरम्बं इति क्वः करोरं अवि रतिरये सुरतसंयामे वज्जं
 अखिलम् रसिताया रसमायाः काञ्चयाः इवः अनिलेन विचित्रम्
 रसमायाभेदः सख्य तादृशं वरसं रचयन्ते अतएव सख्यम् सख्या-
 नुक्तं कातविति कल्याणार्थं अस्मात् अभिसरं कम्बलपणम् ॥ ७ ॥

अरेति । करस्य सख्यस्य हरा इव सुभगाः शोभनाः गन्धाः यस्या

‘जीजग्देवमणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।
हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम्’मुञ्चे ।’

इति विंशतितमः प्रपञ्चः ।

सा मां दृष्ट्वाति वक्षति प्रियकक्षां प्रत्यङ्गमान्निङ्गमेः
प्रीतिं यास्यति रंश्यते सखि । समागत्येति चिन्ताकुतः ।
स त्वां पश्यति कम्पते पुलकयत्वानन्दति स्त्रियति
प्रत्यङ्गच्छति मूर्च्छति स्त्रिरतमःपुञ्चे निकुञ्चे प्रियः ॥ १० ॥

तादृशेन करेण हस्तेन चक्षुषं सखिकक्षं वक्ष्यति तथा चक्षुषीं चक्षुषम्
वक्ष्यति नन्दम् । वक्ष्यतिवक्षितैः कण्ठहारवक्षितैः निजगतिमीक्षं निजस्य
आत्मनः मतिं योजयति आकाङ्क्षतीति तपोक्षं, ‘त्वदानमनोत्पुलक-
विमर्शः हरिं चक्षुषोभय चक्षुषानतेति आपन्नं अपिचक्षुःकाये ॥ ८ ॥

मीति । अधरीकृताभिरक्षताः हाराः येन तादृशं हारायेनैववापि
आदिचक्षुषोहरविभूषणैः, कदाहिता न्यक्तृताः वामा सुन्दरी येन तया-
भूतं सुन्दरीनायिकाभयेन चक्षुषिचक्षुषोहरविभूषणैः योजयदेवस्य
भविष्यति भाविष्यति हरी कण्ठे विनिहितम् अप्रिप्तम् मनो येषां तादृशानां
कल्पमङ्गानामित्यर्थः कण्ठतटीं कण्ठदेवम् अविरामम् अनवरतम् अधि-
तिष्ठत कल्पमङ्गः वततं जगदेवमीति भीर्षवन्तु इति भावः ॥ ९ ॥

मीति । हे सखि ! स्त्रियं माहं तमयां पुञ्चं वक्षिन् मादृशे निकुञ्जे
सः तव प्रियः कण्ठः वा राधा वक्ष्यमान्य मां दृष्ट्वाति, प्रियकक्षां वक्षति,
प्रत्यङ्गम् अपिचक्षुषेः पश्यत्येत्येति भावः प्रीतिं वक्ष्यति आस्यति, रंश्यते
विहरिष्यति च इति चिन्ताकुतः इन् त्वां वक्षति नन्दार्थं विरीकते
इत्यर्थः, वेपथे अपिचक्षुषा वक्ष्यते, पुलकयति मलयहारभात् सङ्गात-
रोपाङ्गः भवति, आपन्नम्ति इव सुरतप्राप्ताद्येति भावः स्त्रियति
स्त्रियन्त्या वनीतो भवति, दम्पु दृष्ट्वाति तादृशकृतां मुदा चक्षुषंवाक्य-
स्तिष्ठतीत्यर्थः तदा मूर्च्छति विहर्षेण कण्ठमवस्थापनया मोहं वक्षति ।

प्रस्थोर्निक्षिपदक्षनं त्रयस्योत्थापिच्छगुच्छावलिं
 मूर्ध्नि श्यामसरोजकाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम्
 धूर्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वक् निकुञ्जे सखि !
 ध्यान्तं नीलनिषोलपाकं सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ११ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणां
 आवदरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
 एतत्तमालदक्षनीक्षतमं तमिस्त्रं
 तत्प्रेमहेमनिकषीपलतां तनोति ॥ १२ ॥

अत्र एकेन कारयेण अनेकक्रियाभवात् । दीपकाचहारः तदङ्गं दर्पच-
 कारेण अप्रसूतप्रसूतयोः दीपकस्य निगद्यते । अथ कारयेणैकं सादने-
 चाद्य क्रियासु चेदिति ॥ १० ॥ आहुं चविस्तीकृतं वृत्तम् ।

वसति अभिवारिणीम्बु अम्बुकारं वषट्कारं कश्चोरिति । हे
 सखि ! विष्वक् वनमात्रं निकुञ्जे ध्यान्तं तिमिरं धूर्तानाम् अम्बुजन-
 वल्लभानाम् अभिवारे वत्सरं कृद् कृदयं वाचां तथाभूतानां नील-
 निषोलेन नीलवसनेन पादुकां मनोहारिणीनां सुदृशां सुवसनानां
 गारीषाम् अम्बुः नेत्रयोः अञ्जनं कण्ठं त्रयस्योः कर्णयोः तापि-
 ष्ठानां तनाङ्गानां गुच्छावलिं कुसुमपावकपङ्क्तिं कर्णभूषणभूताभिरुचिः,
 मूर्ध्नि विरसि श्यामसरोजानां नीलकनकानां दास्य पादां तथा कुचयोः
 अलसयोः कस्तूरिकापत्रकं ज्वलनाभिरचितपद्मावलीं निक्षिपत् विष्वक्
 कर्म तत्तद्वेषेण परिवेषदिवर्षेः अत एव प्रत्यङ्गं सर्वोपलङ्गनोत्सर्गः
 आलिङ्गति ॥ ११ ॥ आहुं चविस्तीकृतं वृत्तम् ।

काश्मीरेति । एतत् तमालदक्षवत् नीलतमं अतिनीलं तमिस्त्रं
 तिमिरं काश्मीरं कृद् कृदं तद्वत् नीरं वषट् वरीरं वाचां ताकां
 अभिवारिकाणां काका वक्षते मणिमञ्जरीनां कान्तादिनी तु या वाहि
 वक्षते वाभिवारिकेति वषट्कारं गारीषां मणिमञ्जरीभिः अम्बुहार-

हारावकीतरसकाचनकाचिदाम
केयूरकङ्कमविसृतिदीपितम् ।
हारे निकुञ्जनिसयस्य हरिं निरीक्ष्य
श्रीङ्गावतीमथ सखी निजमाद राधाम् ॥ ११ ॥

अथ एकविंशतितमः प्रश्नः ।

वराङ्गीरागरूपकतासाध्यं शोयते ।
मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने ।
'प्रविश्य राधे ! माधवसमीपमिह ।
विलस्य रतिरमसहसितवदने ।' ॥ १४ ॥ प्र०
नवभवद्योषदक्षयवनसारे ।

रत्नकिरणैः अभितः सर्वतः कावहरेण' अङ्गितरेण' अतएव तायां
प्रेम इव केन काचन' तस्य निजलोपकतां परीक्षायाकाचन' मनोति
विकारवति निजलोपकमिव शोयते इति ॥ ११ ॥ वदन्मतिवचनं वृत्तम् ।

वक्ष्यति वदन्तं भूमिमानतां प्रति वक्ष्या कथ्यते हारावकीति । अथ
अनन्तरं सखी हारावकी, तरङ्गानि चञ्चलानि काचनानि वन
तादवत् काचिदाम् । रचनाया रम्यः केयूरक कङ्कदक वङ्कवत्
अ मञ्जोरी राधापरिदृष्टानामिति भावः सृतिभिः किरणैः दीपितम्
विराजितम् निकुञ्जनिसयस्य वनान्यङ्गस्य हारे हरिं निरीक्ष्य श्रीङ्गा-
वतीं सख्यावतीं राधां निजमाद ॥ ११ ॥ वदन्मतिवचनं वृत्तम् ।

वराङ्गीरागेण रूपकताकेन च शोयते ।

मञ्जु इति । रतिरमसेन सुरतोत्साहेन 'हसित' 'हसित' 'वदन'
अकाकात्पञ्चुडौ, के राधे ! इह मञ्जुनरे 'वति' मनोहरे वृत्तक तले
अनन्तरे वत् 'केलिवदन' श्रीङ्गाकान' तस्य कावहरेण' प्रविश्य,
नित्यं विक्र च ॥ १४ ॥

इत आरभ्य कावप्रण' केलिवदने इत्यत्र राधे इत्यत्र च विने-
तयाभ्यां प्रतिज्ञोपहृष्टमिव ज्ञाति मनेत्यादि । नवभवता 'अभिनवकति-

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस कुचकलसतरङ्गहारे । ॥ १५ ॥

कुसुमचयश्चित्तशुचिवासनेह ।

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस कुसुमकुङ्कुमारदेहे । ॥ १६ ॥

सदुचलमलवपवनसुरभिशीते ।।

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस रसवर्जितललितगीते । ॥ १७ ॥

विततवहुवह्निनवपल्लवघने ।

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस चिरमिसितपीनजघने । ॥ १८ ॥

नेतार्यः । आशोकवनेन सह । यवनं । यथाविरचनं । तदेव वारः । ॥
तादृशे । केचित्सदने । दलल । विशेषवर्जितम् । कुचकलसयोः । कलकुलयोः ।
तरङ्गः । गतिवशात् । चयनः । हारः । वस्त्राः । तद्वन्मुहो, एवमुत्तरल
बोध्यम् ॥ १५ ॥

कुसुमेति । कुसुमचयेन पुष्पवनेन । चित्तं शुचि । यमितं । निर्मल-
मित्यर्थः । वाक्येह । यवनं यानं । यथा । दललः, यस्मिन् तयोस्ते । कुसुमसद-
कुङ्कुमारः । कोवचः । देहः । यथा । तद्वन्मुहो ॥ १६ ॥

सदुचल । सधुना । मध्येन । चयनता । चयनचयनेन । चयनसंघट्टेन
इति वाच्यं । सुरभिः । सुगन्धः । गीतः । गीतकच । तस्मिन् । रसैव । रागेन
वर्जितं । कुञ्जं । वृक्षं । विततं । वीतं । वस्त्राः । तद्वन्मुहो ॥ १७ ॥

विततेति । विलसताभिः । बहुभिः । बहुभिः । वृक्षभिः । वनेः । पल्ल-
वैश्च । घने । निविष्टे इति दललः । चिरमिति । चिरदन्तरे । पीने । त्रिधाये
कथने । नितम्बे । यथा । तद्वन्मुहो ॥ १८ ॥

अधुमिक्षितमधुपङ्कजकक्षितरागे ।
 'प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह' ।
 विसस मदनरभसरसभागे ॥ १८ ॥
 मधुतरङ्गपिङ्गमिन्दरनिन्दमुच्यते ।
 'प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह' ।
 विसस दशनक्षिपिचिरमिन्दरे ॥ १९ ॥
 विहितपद्मानतीसुखसभागे ।
 कुह मुरारे ! मङ्गलमतानि ।
 भवति जयदेवसविराजरागे ॥ २० ॥

इति दशमोऽध्यायः ।

त्वां चित्तेन चिरं वहन्मयमतिश्रान्तो भूयं तापितः

अधु इति । अधुना मकरज्येन विहितैः सभागतैः मधुपानां मधु-
 राणां कुक्षे इन्द्रेः कक्षितः क्षतः रागः 'सुखम्' मणिम् तपोक्षेत्रे ।
 मदनरभसेन माधवेन रसः सरस इत्यर्थः भावः, समोदितः वक्ष्यमाण-
 कम्पुजो, माधोपङ्कजसदृशस्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अधु इति । अधुना मकरज्येन तरङ्गानां पङ्कजाणां विन्दनकराणां
 कोकिलहस्ताणां निन्दनं सुचरे मण्डिते । दशनक्षिपिरे सुदति इत्यर्थः,
 तथा क्षिपरे इन्द्रे विन्दरे इत्यनेनः वक्ष्यः तद्वन्मुदी, सुन्दर-
 रत्नाकम्पुते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विहितेति । के मुरारे ! विहितः क्षतः पद्मानताः सुखसभाः
 सुखसभाजः सुखसमतिर्गेन माधवे पद्मानतीसुखचरे इत्यर्थः भवति
 तव चरितं माधवि कुलम्भः जयदेवसविराजे मङ्गलमतानि मङ्गल-
 मङ्गलानीत्यर्थः कुह ॥ २० ॥

माधवि । के रागे ! चित्तेन ममसा त्वां चिरं वहन् मयमतिश्रान्त

कन्दर्पेण च पातुमिच्छति मुधासंवाधविम्बाधरम् ।
 यस्याहं तदलं कुह यथमिह भूत्सेपसखीनव-
 क्रीते दामद्वीपसेवितपदान्धोजे कुतः सम्भ्रमः ॥ २२ ॥
 सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ।
 सिञ्चाना मञ्जु मञ्जीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ २३ ॥

अथ द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ।

वराह्वीरागरूपकतालाभ्यां गीयते ॥
 राधावदनविलोकनविकासितविविधविकारविभङ्गं
 जलनिधिमिव विधुमण्डनदर्यनतरनिततुङ्गततरङ्गम् ।
 "हरिमिकरसं चिरमभिलषितविलासं
 सा ददर्श शुक्लवर्णवदवदनमनङ्गनिवासम्" ध्रुवम् ॥ २४ ॥

कतिमान्धः कन्दर्पेण च भयम् कस्यचं तापितश्च कस्य तस्याः तत्र
 मुधावा कन्दर्पेण सम्बाधं पूर्णं विम्बाधरं पातुमिच्छति, तत् तस्याः
 कस्य कस्यं चतुष्टयं यथं कस्यहुह भूत्सेपसखीना भूभङ्गिणेनवा
 त्रयक्रीते कस्यदव चपदेवितं पादान्धोजं येन तादृशे तत्र पादपद्मसेवि-
 नीतर्कः दास्ये इव इह कस्मिन् कस्यो सम्भ्रमः भयं कुतः नैव सम्भ्रमः
 कस्यं रज्यर्थः ॥ २२ ॥ यार्हकविकीर्णितं इत्यम् ।

सीत । सा राधा यथाध्वजं यथाम्भुजं यथानन्दं यथा तया
 गोविन्दे कस्यो कोशे यथान्धो कोचने यस्याः तयाभूता कोकचकचक-
 यकोरितलपरा, तया मञ्जुः मनोहरः मञ्जीरः मूर्धुरः यत्न यत्नं यथा
 तया विज्ञाना मननयथा मूर्धुररवं कुर्वाणा रज्यर्थः यती निवेशनं
 कस्यन्दहं प्रविवेश ॥ २३ ॥ कस्यदुष्टम् ।

वराह्वीरागेष्वरूपकतालेन च गीयते ।

राधेति । सा निवेशनं प्रविशन्ती राधा राधाया वदनस्य ललस
 त्रिकोचनेन दर्शनेन विकासितः प्रसङ्गितः विविधः विकाराणां यान-

‘हारममलतरतारमुरसि दधत् परिचञ्चित दूरम् ।

स्युटतरफेनकदम्बकरम्वितमिव समुगाजलपूरम् ।

‘हरिमिकरसम्’ ॥ २५ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमस्तनमधिगतगौरदुकूलम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ।

‘हरिमिकरसम्’ ॥ २६ ॥

तरलदृगञ्जलचलनमनीहरवद्वज्रजितरतिरागम् ।

जनितायां विभक्तुः विभेदः यच्च तयोक्तं विभुमस्तु यच्च चन्द्रमस्तु यच्च
दग्मेन तरङ्गिताः अञ्जलिताः तद्वा जहाजः तरङ्गा यच्च ताडयं
जकनिधिं वसुधुनिव एकरसं विराडुरसं विरं वस्तुवाञ्छन् अभिचञ्चितः
आकाङ्क्षितः विहायः यच्च तं दुरीमेकतः हृष्येयं वसुधुनं ददम्
यच्च तवाभूतं हृष्येयवितस्तुष्टानिष्ठम् तवा आनन्दकं कामकं निवारं
काम्यं हरिं ददम्य ॥ २४ ॥

अतः परमावपन्नं हरिनिष्ठकं विभेदवानि वक्ष्येति हार-
निष्ठादि । परिचञ्चितं चम्पकानं दूरं इहृष्टं अमलतरां कालु-
ज्यहा तारा मञ्जवचिर्मेकं ताडयं परसि दधत् भारवत् अतएव
स्युटतरेव फेनकदम्बेन फेनराशिना चरञ्चितं दुष्टं वसुगाजलक
काञ्चिन्नीचविकलं पूरं प्रवाहनिव जितम् । वसुधायाः आनन्द-
त्वात् फेनकं च मुखात्वात् वीर्यं वीर्यम् ॥ २५ ॥

आनन्देति । अधिकतं परिचितं गौरं दुष्टं येन तं तवा
‘आनन्दं कदुकं वीर्यं कवेरं गरीरं वस्तुवति भवति भवे इति
ज्ञातुं तयोक्तं अतएव पीतेन पराभावात् कामः करलकां पटल-
भरेव संकुलतिष्ठेन वलितं वेदितं नूनं यच्च तवाभूतं वीर-
यतिनं वीर्योत्पन्ननिव जितम् ॥ २६ ॥

तरवेति । तरवेन चन्द्रवेन दग्धुलचक्रवेन चाटान्वेनेन मनो-

स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तडागम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २७ ॥

वदनकमलपरिशीलनमिसितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरुचिरसमुन्नसिताधरपङ्कजततरतिलोभम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २८ ॥

शशिकिरणचूरितोदरजलधरसुन्दरसकुसुमकेशम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलजतिलकनिवेशम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २९ ॥

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

‘हर’ इत् वद्वत् तन्नाम् जनिताः रतिरागः चूरितोदरकेशं यथा तादृशम्
अतएव शरदि शरत्काये स्फुटक विधुवितक कमलस्य वदरे अम्भ-
नरे खेचितं श्रीकायत्तं खञ्जनयुगं यथा तथाभूतं तडागं शरोवरमिव
स्मितम् ॥ २७ ॥

वदनेति । वदनमेव कमलं पद्मं तस्य परिशीलनाय त्रिकोणा-
निरितक समानतक मिहिरक सूर्यक यथा वज्रशी कुण्डलक कर्ण-
भूषणक शोभा यथा तपोज्जं सूर्यवस्तुज्ज्वलकुण्डलमित्यर्थः, तथा
स्मितक स्फुटवितक यस्या शोभना वचिरेण सुन्दरेण अतएव वस्तु-
वितेन सुशोभितेन अधरपङ्कजेन कृतः जनिताः रतये चूरिताः केशाः येन
तादृशम् ॥ २८ ॥

शशीति । शशिनः चन्द्रक किरणैः चूरितं ज्वालं वदरं यथा
तादृशः यः जलधरः तद्वत् सुन्दरः वस्तुज्ज्वलः कुण्डलवितः यैवः
यथा तपोज्जम् । तथा त्रिकिरेण चन्द्रकारेण वदितं इत् विधुवस्तुजं
चन्द्रवस्तुजं तद्वत् निर्मलेन वस्तुजमेव चन्द्रेण त्रिकवितेनः यथा
तथाभूतम् ॥ २९ ॥

विपुलेति । विपुलः बह्व्यां यः पुलकभरः रोमाञ्जातिधरः तेन

* मथिनयविरणसमूहसमुच्चयसमूहसुभनशरीरम् ।

‘हरिभक्तसुखम्’ ॥ २० ॥

श्रीजयदेवभक्तविभावहिसुखीकृतंभूषणभारम् ।

प्रथमत इति विनिर्वाह इति भवजससुखतोदयमाहम् ।

‘हरिमिकरसम्’ ॥ २१ ॥

अतिक्रम्यापाङ्गं अथवापयपर्यन्तममन-

प्रशामेनैवास्यास्यरक्ततरतां पतितयोः ।

इदानीं राधायाः प्रियतमसमाश्लोकसमये

पपात स्वेदाम्बु प्रसर इव हर्षाशुनिकरः । ३९ ॥

एतु रितं व्याप्तं तथा रतिरुचिबन्धनाभिः हृतमकीर्णकचमैः वाक्यैः रक्षी
 चरकम् । तथा बन्धिनानां रत्नवस्तुनाम् चतुष्टयानामिति भावः
 किरणवस्तुनैः वस्तुनैः भूषणैः कृमयैः सुन्दरं चरीरं तथा तथा-
 भनम् ॥ ३० ॥

[illegible]

अतिशयमेति । एतावतीं प्रियतमकं लब्धकं वयाभीष्टस्यैव वन्द्य-
 मेवकाये आशङ्कं मेवसाध्यम् अतिशयं अत्यवयववर्जितं वस्तुदूर-
 विज्ञप्तेः नववस्तुवादिषु अतिपरिचयेत्येव नरकसरा अतिशयकाः आरा-
 यन्तीनिवाः यत् ननु, यथा तथा अतिशयोः शङ्कायाः आशङ्कोः मेवयोः
 कोशज्जाः । अतिशयजनितं चर्मलसम्पुष्टं एव वृक्षद्विपरः आनन्द-
 वाज्यस्यैव वयात ॥ २२ ॥ विचारिणीहस्तम् ।

भजन्त्यास्तस्यान्तं कृतकपटककृतिपिहित-
 स्मिन्ने वाति मेहाद्वहिरवहिताक्षीपरिजने ।
 प्रियास्तं पश्यन्त्याः स्मरशरवशाकृतसुभगं
 सख्यया सख्यापि व्यगमदिव दूरं स्वयं शः ॥ २१ ॥
 जयश्रीविन्ध्यस्तेर्महित इव मन्दारकुसुमैः
 स्वयंसिन्दूरेण द्विपरसमुदा मुद्रित इव ।
 भुजापीडक्रीडाहतेकुवलयपीडकरिणः
 प्रकीर्णास्तस्मिन्नुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ २४ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिलने सानन्ददामोदरो
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भजन्त्या इति । तस्यान्तं चत्वारान् भजन्त्या नक्तन्त्या शब्दो-
 परि उपविशन्त्या इत्यर्थः कृता या कपटककृतिः कृतककृत्यं
 तथा पिहितम् आच्छादितं स्मितं मेघं तादृशे अवहिते सतरे
 आक्षीपरिजने वक्षीजने मेहात् निकृष्टभवनात् वह्निर्वाते इव
 स्मरशरवशेन कामशरप्रहारेण यः आकृतः अभिजातः तेन सुभगं
 सुचारं सखा नखा प्रियस्य कस्यस्य आस्यं सुखं पश्यन्त्याः कतरप
 सख्ययाः सख्ययाः सख्याः राधायाः सख्या दूरं व्यगमदिव ।
 वक्षीवयस्यं सख्या आक्षीव इदानीं तद्वह्निर्भवनात् कक्षां तद्वत्
 अभिजातोचितं विजहार इति भावः ॥ २१ ॥ पिङ्गरिखीरसम् ।

जयश्रीति । जयश्रिया विजयकक्षत्रा विन्ध्यस्तेरर्पितैः मन्दार-
 कुसुमैः सुरतककुसुमैः सहितः पूजित इव द्विजेन कृतिना सह ज-
 रणः संयासः तेन मुदा हर्षेण जय सिन्दूरेण मुद्रित इव राजित
 इव भुजापीडे बाणदण्डेन क्रीडया हतस्य कुवलयपीडकस्य कव-
 करिणः प्रकीर्णः सख्यया प्रजितः सख्यगुणैः शोचतपिन्दुर्वेन
 जगज्जयः मुरजितः कण्ठक भुजदण्डः जयति सर्वेष्वर्थेषु वर्तते ॥ २४ ॥

अथ हादयः सर्गः ।

सुप्रीतपीताम्बरः ।

गतवति सखीष्टये मन्दत्रपाभरनिर्भर-

अरशरवशाकूतस्फीतस्मितछपिताधराम् ।

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव

प्रसवशयने निक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

अथ लघोर्विशः प्रपन्नः ।

विभासरानैकतालोताभाभ्यां गीयते ।

गतवतीति । सखीष्टये बहुचरीयन्ते गतवति इति हरिः मन्दः
प्रियविशः लपाभरः अस्मात्प्रियः अस्मात् तादृशेन निर्भरेण अति-
प्रहृष्टेन अरशरवणेन यः यः कृतः अस्मिन्नायः तेन स्फीतं प्रहृष्टं यन्
स्मितं इदितं तेन छपितः अस्मिन्नायः अथरः अस्मात् तादृशीं सर-
समनसं अद्वयानाहं चित्तं तथा नवपल्लवानां प्रसरः समुद्र एव प्रसन्नं
तस्मिन् विक्षिप्तम् अक्षं यस्याकां प्रियं राधां दृष्ट्वा मुहुः पुनः पुनः
उवाच ॥ १ ॥ हरिर्लोहतम् ।

विभासरानेष दृक्तालोतालेन च गीयते । विभासरानभ्यां यथा ।
अस्मात्प्रियमित्तुल्यवापः प्रियधर आदुष्टस्मितवपः अस्मात्प्रियमित्तुल्य-
लतोपवेद्यो भावा विपूर्वः विश्वं कुर्वन् पीर इति । सुप्रीतपारिजातोक्त-
वचनं यथा । अक्षं लोचनयो यस्मिन् न लो लोचो दि-धी लो ।
लोचनी आधरोयेते विभासे नादिनृत्तने । आरोहे न नि-नर्तनं
न-नर्तनरहं कुरुते ॥

न न न न रि न न न न रि न न न न रि न न न न रि
न न न न न न न न रि न न रि न न रि न न रि न

किसलयशयनतले कुरु कामिनि ! चरणनलिनविनिवेशम् ।

तव पदपङ्क्तवैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवैशम् ।

‘अशमधुना नारायणमनुगतमनुसर भो राधिके’ । ध्रु० ॥१॥

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।

अशमपुकुक् शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरं ‘अशम’ ध्रु० २

वदनसुधानिधिगलितमस्तमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहमिवापनयामि पयोधररोधकसुरसि दुकूलं ‘अशम’ ध्रु० ४

स ध स स नि ध नि ध प न प न ना रि स स रि स रि

स स स नि ध प धा प ना पा या ध ना स नि ध प धा प

म ना नू ना रि स । स रि स स नि ध प धा धा रि

रि सा प ना ना रि सा ॥

इति विभावः । प्रातःकाशीयः ।

किसलयेति । हे कामिनि ! किसलयशयनतले नवपङ्क्तवैश्याय
‘चरणनलिनविनिवेशं’ पादपङ्क्तार्पणं कुरु, इदं ‘किसलयशयनं’ सुवैशं
सुविरचितं तव पदपङ्क्तव्या वैरि यत्नभूतम् अतः पराभवं पराजयं
तव पदपङ्क्तवेनाद्य शिरशि अगत्यानादिति भावः अनुभवतु प्राप्नोतु,
भो राधिके ! अधुना अनुगतं नारायणं मामित्यर्थः अथ अनुसर
अनुगच्छ ममानिवापं पूरयेत्यर्थः ॥ १ ॥

करकमलेनेति । हे प्रिये ! विदूरं वददूरम् आगमिता आनीता
आशि अयेति शेषः तस्मात् करकमलेन निजेनेति शेषः तव चरणं
करोमि वंशाह्वाभि दूरागतस्य पादसंवाहनस्योचित्यादिति भावः,
मामिव अनुगतिशूरम् अत्यन्तानुगतमित्यर्थः नूपुरं शयनोपरि अशमं
अपपुक्क व्यापन्न । अत्यन्तानुगते उपहारः कर्तव्य इति भावः ॥ २ ॥

वदनेति । वदनमेव सुधानिधिः अन्तः तस्मात् नक्षितम् अस्त-

वद । अदृक् पयोधररोधकं

प्रियपरिरम्भपरमसवलितमिव पुष्कलितरुम्भदुरवापम् ।
मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापं च यः ॥ १ ॥
अधरसुधारसमुपनय भामिनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।
त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ।

‘चक्षुमधुना’ ॥ ६ ॥

अग्निमुखि ! मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।
मम श्रुत्युगले पिकरवविकले श्रमय चिरादवसादम् ।

‘चक्षुमधुना’ ॥ ७ ॥

कानावरणं कानाच्छेदनायकं वा चरति यत्र च स्थितं दुर्लभं वचनं
विरहमिव व्यपनयामि ॥ ४ ॥

प्रियेति । हे प्रिये ! मम चरति यत्र च स्थितं दुर्लभं वचनं
भावः, परिरम्भपरमसं कानाच्छेदानेन वक्षितम् चक्षुःस्थितं पुष्कलितं
कोलाचितम् कान्धेन मदुपतिरिक्तेन जनेन दुरापं दुर्लभं कुच-
कलशं कानकम् निवेशय शोषय, तेन च मम मनसिजतापं कान-
सन्नापं शोषय निर्वपय ॥ १ ॥

अधरेति । हे भामिनि ! सुन्दर ! अधरसुधारम् अपराधम्
उपनय देहि त्वयि विनिहितवचनम् अपितचितं विरहानलेन दग्ध-
वपुषं कान्तम् अविनाशं विनाशरहितं विरानन्दमिच्छते, मृतमिव
दासं किङ्करं भामिनि जेयः जीवय ॥ २ ॥

अग्निमुखीति । हे अग्निमुखि ! अनुगुणः अनुगुणः
अग्निमुखीति भावः । तव कण्ठकण्ठस्थं मणिरसना-
गुणं रत्ननिर्मिताद्गीताम् मुखरय निगुणगीतया अङ्गुष्ठाकनेन
अङ्गितं कुरु, पिबानां कोटिपानां रमेव विषये रक्ते विरहको-
टिपिकादिभिः भावः । मम श्रुत्युगले कर्षणे चिरात् व्यवसादं
विनाशं वचनं नाशय ॥ ३ ॥

मामतिविफलरूपा विफलोक्तमवलोकितुमधुनेदम् ।

भीलिति ललितमिव नयनं तव विरम विस्तृतं रतिखेदम् ।

‘अथमधुना’ ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ।

‘अथमधुना’ ॥ ९ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे जगदीशः प्रथमः ।

प्रत्यहः पुलकाक्षुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च
क्रीडाकृतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः ।

आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुक्तेऽपि यस्मिन्नभूत्

उद्धूतः स तयोर्निभूय सुरतारम्भः प्रियम्भावुकः ॥ १० ॥

मामिति । हे राधे ! अधुना तव रदं नयनम् अतिविफलरूपा
अतिविफलेन विरहललितेन आनापरनाम्ना कोमेन विफलोक्तं
वक्षितमित्यर्थः, विफलोक्तमिति पाठे विफलोक्तं क्लेशितं वा अव-
लोकितं द्रष्टुं ललितं समपमिव भीलति तस्मात् विरम निवर्त्तक
कोपादिति शेषः रतिखेदं सुरतदेव्यं विस्तृतं त्यज्य अभिजायानुरूप-
सुरतेन वा तोष्य इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः आनुपदनिगदितं पदे पदे भषितं अधु-
रिपो कण्ठस्य मोदः यन्मोहः जल तस्माभूतम् रदं गीतमिति शेषः,
रसिकजनेषु मनोरमरतिरसविनोदं मनोरमसुरतरङ्गनं जनयतु ॥ ९ ॥

अथ सुरतारम्भः कीर्त्तयति प्रत्यह इति । तयोः राधाकण्ठयोः
यः प्रियम्भावुकः अतिप्रियः सुरतारम्भः उद्धूतः आनुपदकृततया
कृतप्रसन्नः अभूत् । अस्मिन् सुरतारम्भे पुलकाक्षुरेण रोमोद्धतमेव
निविडाश्लेषे नाकाविक्रान्ते, निमेषेण क्रीडायांस् आकृतविलोकिते,
आनन्दाधरोक्ते, कथाकेलिभिः नाक्याद्यर्थैः अथरसुधापाने, जल

‘दीर्घां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-
राविडो दशनैः क्षताधरपुटः श्रीक्षीतदेनाहतः ।
हस्तेनानमितः कषेऽधरमधुसूदनं सन्धीहितः
कान्तः कामपि लक्ष्मिमाप तदहो । कामस्य वामा गतिः ॥११॥
माराङ्गे रतिकलिसङ्ग, लरपारश्च तथा माहस-
प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्नमात् ।
निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दीर्घक्षिरकम्पितं
वक्षो मीलितमर्चि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्ध्यति ॥ १२ ॥

मन्त्रयकवायुङ्गे कामकोष्ठाविशेषरूपसंयामेऽपि आनन्दाधिगमेन क्षणो-
पातुभवेन प्रत्यङ्कः विभ्रः अभूत् ॥ १० ॥ मादुर्बुद्धिर्जीकृतं वृत्तम् ।

विपरीतसुरतं वक्ष्यति—दीर्घां गतिः । कान्तः प्रियः कणः
दीर्घां भुजाभ्यां संयमितः निवन्धितः, पयोधरयोः भरेण आपी-
डितः आहतः, पाणिजैः नखैः आविष्टः विवृतः, दशनैः दन्तैः
क्षतम् अधरपुटं यत्नं ताडयः शोषितदेन मितम्भवेन आहतः
हस्तेन कषे केषे आनमितः, अधरमधुसूदनेन अधरमधुदानेन कम्पा-
दितः कम्पक् त्रीणि सन् कामपि अनिवेचनीयां तस्मिं क्षणोप-
माय प्रापन् अहो ! आश्चर्यं तत् तस्मात् कामस्य गतिः वामा विपरीता,
कामस्य वल्लभा विपरीत गतिः चमत्कारिणीर्गः ॥ ११ ॥ मादुर्बु-
द्धिर्जीकृतं वृत्तम् ।

पुनश्च तदेवाह—माराङ्गे रतिः । तथा राधया कामस्य लक्ष्मण
अवाय पराधनाय माराङ्गे माराङ्गाभिधाने रतिकलिसङ्ग, लरपारश्च
सुरतकीकृतसङ्कर्षणमारम्भे काङ्क्षमाशङ्क्य अतिविक्रमपरं वक्ष्यमाणं
कावेनाहं कवरि कामकोषे विवृतः । यत् किञ्चित् क्षणमनीयं प्रारम्भ
अकल्पितं तेन विपरीतमेव जघनस्थली निष्पन्दा दीर्घक्षिः भुजयता
शिथिलिता, कषाः कटुचर्चितं तथा कश्चि नन्दनं मीलितं वदुचितम् ।

तस्याः पाटलगाणिजाहितमुरो निद्राकषाये हृथौ
 निधूताधरशोषिमा विवृणितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ।
 काष्ठीदामदरझवाचलमिति प्रातर्निष्ठातैर्दृशोः
 एभिः कामशरैस्तद्वत्तमभूत्पत्यमनः कीलितम् ॥ १३ ॥
 त्वामप्राप्यमपि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे
 शङ्के सुन्दरि ! कालकूटमपिबन्धूढो वृद्धानीपतिः ।
 इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो विचिष्य वामाचलम् ।
 राधायाः स्तनकीरकोपरि लसन्नेत्रो हरिः पातु वः ॥ १४ ॥

सुतश्चेतित्याह कोषाम् अथवाणां पौष्टपरवः पुरुषव्यवहारं
 कुतः विवृणति ? नैव विवृणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ गार्दभविप्रोद्धितं वसम् ।
 तस्या इति । तस्याः राधायाः परः पाटलः श्वेतरत्नैः पाणिजैः
 नक्षैः अङ्कितं हृथौ नखने, निद्राया, निद्रावेगेन कषाये रङ्किते,
 अधरश्च शोषिमा शोषितं निधूता निरसा नितरां पानादिति भावः
 मूर्धजाः केशाः विवृणिताः कक्षाच अङ्गिताश्च फलजः शाखाः येभ्य
 ताडयाम्, काष्ठीदामदरझवम् रैपत् विचिष्यम् अचलं वक्ष्यं नक्ष
 तवाभूतम् । इति वक्ष्यं प्रातः प्रभाते हृथोर्नेत्रयोः निष्ठातैः एभिः
 पूर्वोक्तैः कामशरैः नक्षत्रतज्जानरचपुष्पनक्षेत्राकर्ष्य गौरीश्लवनरूपैः
 पत्युः कालक मनः कीलितं विह्वल्य कष्टो । तत् पञ्चुनम् सा कर्म
 कायशरा अन्त्यं निहितः परम् अन्त्यं कीलितमिति अन्तकार
 दन्त्यैः प्रातर्कादयो राधां विप्रोक्त्य लसन्नेत्रोः सुरताभिवानो जात
 इति भावः ॥ १३ ॥ गार्दभविप्रोद्धितं वसम् ।

उच्यति आश्रया अन्त्यवति जातिमिति । हे सुन्दरि ! क्षीरोदक
 क्षीरशालरक्ष तीरोदरे नखनक्षै नक्षि अचलरपरां नक्षेत्रचित्तामिष्यवः
 तां अचलम् मूढः तव शौन्ध्यैव विवृणतः अङ्कानीपतिः पार्श्वतोनाभः
 काचकूटं विमं अतिवृद्धं वृद्धः नक्ष कीलितमिति कीलनपरिज्ञाना-

व्यासोक्तः केशपाशस्तरन्वितमलकैः खेदकोको कपोली
 स्पष्टा दृष्टाधरयोः कुचकलयरथा हारिता हारयष्टिः ।
 काक्षी काञ्चिद्वतायां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः
 पश्यन्ती चात्मरूपं तदपि विकुलितस्त्रग्धरेण धिमाति ॥१५॥
 ईषमीलितदृष्टि मुग्धहसितं सौन्दर्यधारावयाद्
 अव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्गन्तांशुधोताधरम् ।

येति भावः एतेन पार्वत्या अपि राधायाः सौन्दर्यमपि कस्यचित् धम्यते ।
 इत्यङ्गं यद्वे मन्वे इत्यम् एतन्मूलाभिः पूर्वपदाभिः पुराहृतकचनेः
 कण्ठजघनसः आशिप्रचितायाः दायायाः बाणाक्षसं हृदयवासभागस्थितं
 वसनं विचित्रं अपनीय सनकोरकयोः कुचतकुक्षयोः उपरि लसन्ती
 विकसन्ती नेत्रे यद्य तच्चाभूतः हरिः सः बुद्धान् भक्तानिति भावः ।
 पाठ रचय ॥ १४ ॥ मादुर्लभिर्जीवितं इत्यम् ।

व्यासोक्त इति । यदि चेति अध्याहार्यं यदि च केशपाश
 व्यासोक्तः इत्येतौ विचित्रः, कचकेः चूर्णकुम्भयोः तरङ्गितं स्वस्मान्नात्
 भङ्गितं कपोली मण्डुदेवो जदेन चर्मजयेन कोको व्यासौ दत्ता
 दमनजता अपरयोः अपरयोमा अष्टा, हारयष्टिः उक्ताहारः कुचकल-
 यरथा सनकसुकोपरि स्थिति जनितया काम्या हारिता परित्यक्ता किञ्च-
 तादिति भावः, काक्षी मेखका काञ्चित् आर्या दिवं जाता, तदपि तन्मयी
 इव राधा यदा तत्पक्षात् पाणिना हस्तेन सनजघनपदम् आच्छाद्य
 विकुलितं विचित्रं ललकं मातुं हारयतीति तयोक्ता चात्मन रूपं
 प्रतीकप्रकारं पश्यन्ती इती धिमाति कामं प्रीययतीत्यर्थः । अन्तरा-
 नामकं उत्तमिदम् ॥ १५ ॥

इति । इत्युः श्रीमान्वासु जनः आर्येन कामावेशजनितेन
 चतुर्लम्बयोः प्रबोधरयोः सनयोः उपरि हरिणकृत्य काञ्चिकान् यः
 हर्षोत्कर्षः आनन्दप्रतिपत्तिः तेन विकृता यन्मया निचयः कचका

स्वामीत्कम्पिपयोधरोपरि परिष्वङ्गात् कुरङ्गीदृशो
हृषीकेशविभुक्तनिःसङ्गतनोर्ध्वो धवत्माननम् ॥ १६ ॥

अथ सा निर्गता बाधा राधा स्वाधीनभर्तृका ।

निजगाद रतिक्लान्तं कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥ १७ ॥

इति च सहसा प्रीतं सुरतान्ते मानितातिस्त्रिजङ्गी

राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ १८ ॥

अथ चतुर्विंशः प्रपञ्चः ।

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

कुर्वन् यदुनन्दन ! चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे

स्रगमदपत्रकमत्र मलोभवमङ्गलकलससङ्गादरे ।

तदुच्यते । सादृश्याः कुरङ्गीदृशः हरिषाङ्गाः कान्तावाः रूपं नीजिता
सङ्गुचिता दृष्टिस्तत् सङ्गं चन्दनं हृषीकेशं यद्य तथाभूतं नीत-
कारवशात् अत्यन्तेन कस्तुरेन साङ्गत्वेन अत्यन्तेन केनिकाङ्गना
श्रीकृष्णनिधनिविहारेण विभवद्विः दन्ताशुभिः धीतः आसित
अथाः यद्य तादृशम् आननं भवति विवति ॥ १६ ॥ सादृशविर्ज-
हितं हसम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं निर्गता निरक्ता बाधा कानपीडा स्वस्वा-
त्सादृशो स्वाधीनभर्तृका स्वाधीनः स्वयमः भर्ता स्वस्वाः तथाभूता राधा
मण्डनवाञ्छया अथहरिषाभिवासेण रतिक्लान्तमपि कान्तं निजगाद ।
स्वाधीनभर्तृकावचनसङ्गं तथा अथं पराङ्गतेनैव अथं परचपातिते ।
कस्तुरेनेव कालेन श्रीकृष्णे स्वाधीनभर्तृकेति ॥ १७ ॥ अस्तुष्टु हसम् ।

इति चेति । सुरतान्ते हृषीमावसाने अतिस्त्रिजङ्गी कङ्कं स्वस्वा-
त्सादृशो कानिता अत्यन्तेन स्वस्वानं प्रापिता राधा सहसा प्रीतं गोविन्दं
आनन्देन सादरं सादरेण चेतव्यं इति वक्ष्यामिदम् इदं वचनं
जगाद वधावे ॥ १८ ॥ आकाङ्क्षम् ।

इह इति । इदमानन्दे वदमानन्दे श्रीकृष्णि इति वा राधा

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ १८ ॥

अलिकुलगङ्गनमङ्गनकं रतिनायकसायकमोचने
त्यदधरपुष्पनलम्बितकज्जलमुज्जसव प्रिय ! लोचने ।

‘निजगाद सा’ ॥ २० ॥

नयनकरङ्गतरङ्गविलासनिरोधकरे श्रुतिमण्डले ।
मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश ! निवेशय कण्ठले ॥

‘निजगाद सा’ ॥ २१ ॥

अमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सन्मुखे ।
जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ।

‘निजगाद सा’ ॥ २२ ॥

निजगाद । हे यदुनन्दन । अन्धनाटपि विश्रुतरेण अतिशीतलेन
उरेण तवेति शेषः अल मदीभवत्तु कामस्य सङ्गच्छकवचनोदरे वाङ्-
लिकपूर्णकुम्भसदमे यथोधरे खाने अमनदपलकं कलूरिकापलावलिं
कुरु विरचय ॥ १८ ॥

अलीकृति । हे प्रिय ! रतिनायकस्य सायकं सायकं धरं कटाक्ष-
रूपमिति भावः अलिकृति शिपतीति तपोक्ते लोचने नयने नमेति
शेषः अलिकृतिगङ्गनमङ्गनकं अमरसङ्गु निरस्कारकं तव अपराध्यां
पुष्पलेन अलम्बितं नवितं कज्जलसम्पु अम्बुचयन पूर्ववत् विधेही-
त्यर्थः ॥ २० ॥

नयनेति । हे शुभवेश ! नयनमेव कुरङ्गः अमविशेषः तस्य व
उरेण विहायः उल्लङ्घ्य नयनं अतिविचार इति भावः तस्य निरोध-
करे प्रतिरोधके मनसिजस्य कामस्य वः पाशः बध्यवन्मनस्यः तस्य
विहायं सादृश्यं श्रुतीति तपोक्ते श्रुतिभूते सर्वभूते पुष्पले उरत-
ल्लटे इति भावः निवेशयं सर्वत्र ॥ २१ ॥

अनरेति । हे नाय ! मन सङ्गुले सङ्गुले जितं सङ्गुले देव

शृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।

विहितकलङ्ककलं कमलानन ! विद्यमितथमसौकरे ॥ २३ ॥

‘निजगाढ सा’ ॥ २३ ॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद ! मानसिजध्वजचामरे ।

एतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे ॥

‘निजगाढ सा’ ॥ २४ ॥

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरसनावसनाभरणानि शुभाश्रय ! वासय सुन्दरे

‘निजगाढ सा’ ॥ २५ ॥

तस्मिन् विमले चक्षुषे सुखे उपरि सुखस्येति भावः ‘रुचिरे’ बहुकाव्यं
अमरचयं अमरचमूहं रचयन् अमरचमूहबुद्धिं जनयन् पद्मे
अमरचमूहे रौचिस्तादृशेति भावः नमोजनकं कौतुककरं इतिरञ्जयति
भावः ‘मम’ कुलकं ‘रुचिरे’ यथा तथा परिकर्मय प्रसाधय विरचय
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

कुरुतेति । हे कमलानन ! प्रसाध ! विन्यासितः विन्यासं प्राप्नु-
यमसौकरः अनाम्यकचः बल तादृशे शोणितघनेजले चिकुरजनी-
करे कलङ्ककलं शृगमदरसेन कलङ्किकादृशेण ललितं निर्मितम् अत-
एव विहिता कलङ्ककलं कलङ्ककलं येन तादृशं ललितं सुन्दरं
तिलकं कुरु रचय ॥ २३ ॥

कुरुतेति । हे मानद ! समन्वितं वाचकं अलङ्कारं
अलङ्कारावरणघने रचितविते कुरुतश्च ये शिखण्डिशिखण्ड-
कडामरे मणिरसनावसने सुन्दरे रुचिरे रुचिप्रदे कलङ्ककलं
इत्यर्थः मम चिकुरे कुलके कुसुमानि कुरु रचय ॥ २४ ॥

कुरुतेति । हे शुभाश्रय ! वदायन ! धरते कानोदीयने यत्ने
विज्ञाये शम्बरदारणः काव्येन वादयः इत्थी तत्र कन्दरे सुहाव्यं

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।

• हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकनिकलषण्वरखण्डने

“निजगाद सा” ॥ २६ ॥

इति चतुर्विंशः प्रपञ्चः ।

रचय कचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो

घटय जघने काशीमघ स्रजा कवरीभरम् ।

कलय वलयश्रेणीं पाशौ पटे कुरु नपूरो

इति निगदितः प्रीतिः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ २७ ॥

पर्यङ्गीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनाकृषे

संक्रान्तप्रतिबिम्बसंकलनयो बिम्बपुर्विक्रियाम् ।

पादाभ्यामङ्गधारिवारिविमुतामल्लं दिदृक्षुः शनैः

कायव्यूहमिवाचरन् पश्चिताकृतो हरिः पातु वः ॥ २८ ॥

काणावासे दल्यधैः सुन्दरे मन जघने कविरचना रत्ननिर्मितकाशी
मघनम् कामरत्नानि च वाचय यथास्थानं व्यापय ॥ २६ ॥

श्रीति । शुभदे श्रीजयदेवः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो
तेन निमित्तम् चतुर्पादितं कनिकलषण्वरखण्डनं कनिकलनिर्माणावका
खण्डनं तेन तस्मिन् मण्डने कावहारकये श्रीजयदेववचसि “हृदयं
सदयम् चतुरङ्गं कुरु । पाठकं प्रति शक्तिरियम् ॥ २६ ॥

रचयेति । कचयोः कचयोः पत्रं चित्रविशेषं रचय, कपोलयोः
मण्डयोः चित्रं कुरुष्व, जघने काशीं पटय, स्रजा कावका कवरी-
भरं केशणायं कुरु कवकुरु पाशौ वलयश्रेणीं कलय अपरं,
पटे चरके नपूरो कुरु देहि इति राघवा निगदितः पीताम्बरः कवि
प्रीतः सन् तथा कृतम् राघोक्तं वरं कचरोत् ॥ २७ ॥ हरिचोदयम् ।

आश्रिता वनेषुपसङ्गरेति । पर्यङ्गीकृतं नामनागनायकं केश-
कणाश्रेणीनां च कचयः रत्नमणिं तेषां मध्ये मण्डने पश्चिताकृतं कवि-

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानञ्च यद्वैष्णवम्
 यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वमरचना काव्येषु लीलायितम् ।
 तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णोक्ततानात्मनः
 सामन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ २८ ॥
 श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
 परायरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ३० ॥

विषयस्य प्रतिज्ञतेः कङ्कलनया संख्यानेन वपुषः विक्रियां शरीरपर-
 व्यरां विभक्तुं धारयन् उपचितः इति गतः आकृतः सुरताभिलाषः
 यस्य तादृशः 'रिरं'सुरित्तर्यः पादाभ्योदङ्गधारिणी चरन्मनसोविभी
 या वारिधिसुता कण्ठोः ताम् कण्ठ्यां गतेः नेत्रगतैः दिदृक्षुः दृष्टुमिच्छुः
 क्षतएव कायमूढं शरीरमूढमिव आचरन् हरिः सः बुद्धान् पाद
 रजसु ॥ २८ ॥ यादृक्कविक्रीडितं हस्तम् ।

अदिति । जयदेवकवेः गान्धर्वकलासु कौशलविद्यासु चतुः कौशलं
 नैवृण्वं यच्च वैष्णवं विष्णुविषयम् अनुध्यानं चिन्तनं यदपि शृङ्गा-
 रस्य रसस्य विवेकः सम्भोजविमलकथादिविषयः तस्य तत्त्वं वाचार्थं
 तस्य रचना, यच्च काव्येषु लीलायितं विवक्षितम् अस्तीति शेषः
 कृष्णे एकतानः एकाग्रः आत्मा चित्तं यच्च तादृशस्य कण्ठार्पितमनसः
 जयदेवपण्डितकवेः श्रीगीतगोविन्दतः तत् सर्वं सामन्दाः सुधियः
 विद्वांसः पारिशोधयन्तु ॥ २८ ॥ यादृक्कविक्रीडितं हस्तम् ।

अस्तीति । श्रीभोजदेवः प्रभवः यस्य तस्य श्रीभोजदेवसुतस्य राधेर्वः,
 राधानाश्री देवी तस्याः सुतस्य श्रीजयदेवस्य श्रीगीतगोविन्दकवित्वं
 विद्या कङ्कला राधाकपला इति भावः । यच्च गीतः श्रीगीतः गोविन्दः
 यच्च तादृशं तदात्मनिसर्वं काव्यं परायरादिव दे प्रियाः कवयः
 शेषं सर्वं तस्य कण्ठे यच्च विराजयाम् ॥ ३० ॥ यच्चजातिहस्तम् ।

माध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे ! कर्करामि
 त्वे ! द्रव्यन्ति के त्वाममृत ! मृतममि नीर ! नीरं रमस्ये !
 कन्द ! कन्द कान्ताधर ! धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं
 तवच्छङ्कार सारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वक्वर्षामि ॥ ३६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्वाधीनभक्तकावर्णने सुप्रीत

पीताम्बरो नाम हादयः सर्गः ॥ १० ॥

साध्वीति । रज वर्णः विष्वक् वर्षाणि कर्षाणि यावत् शङ्कार-
 सारस्वतं शङ्काररजस्येति भावः यच्छन्ति प्राप्नुवन्ति खादन्-
 पीयानि भवन्तीति भावः । हे माध्वीक ! ममो ! भवतः चिन्ता
 माध्वी न भवति कोऽपि विधाया न मन्यते इति भावः । हे शर्करे !
 त्वं कर्करा यद्विष ! हे जनाः त्वं द्रव्यन्ति, हे मृत ! त्वं
 मृतम् यद्वि, हे नीर ! ते रसः नीरं जलं, हे माध्व ! यन्म !
 त्वं कन्द रोदनं कुरु, हे कान्ताधर ! प्रियाया अधरप्रदेश ! अति-
 मृदुहृणीय इति भावः त्वं धरणितलं पातालं गच्छ । श्रीजयदेव-
 कवेः काव्यामृतपानेन परिवर्णाः सुपियः अन्यान् रसान् नाद्विन्दन्ते
 इति भावः ॥ ३६ ॥ अन्धराहतम् ।

इति हादयः सर्गः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्याशानरभट्टाचार्यविरचिता

गीतगोविन्दकाव्यस्य विहृतिः समाप्ता ।

समाप्तः पन्थः ।

प्रिन्टेड—श्रीकृष्णदास मुद्रणीयावास

२० नवम्बर १९०२

COCHIN BEHAR.

१८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रौतासूत्र
(उपनिषद्) सभाष्य सटीक २
१९ इन्द्रावर्यक सटीक सभाष्य १०
२० सुश्रुत वैद्यक ४
२१ भास्कराचार्य (वैद्यक) १
२२ वेतासपद्युर्विनिर्णय १०
२३ पञ्चतन्त्रमहाकाव्य (सभाष्यसटीक) ४
२४ श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीकृष्णार्जुनसंवा-
द) १
२५ सप्तसिद्धिस्तोत्र १
२६ उपमान चिन्तामणि १०
२७ नागानन्द नाटक १
२८ पञ्चमहाभारतमहाकाव्य २
२९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य २
३० रामवेदकाव्य सभाष्य
(भाष्य संहिता) २
३१ रामचरितम् आरगयसंहिता
आयकाव्यसहित भाष्यसंहिता १
विष्णुसहस्रनामनाटिका सटीक १
३२ कारवन्द्याङ्क (वीरकाव्य) २
३३ कालियानन्द आसुरासटीक १
३४ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ४
३५ शारदाकाव्य सटीक
पूर्वार्धम् ११
३६ शारदाकाव्य सटीक २
३७ (काविकाव्य संहिता) पूर्वार्ध-
विष्णुकाव्य सटीक ४
३८ सप्तसिद्धिस्तोत्र, सप्तसिद्धि-
स्तोत्र, सप्तसिद्धिस्तोत्र, सप्त-

सप्तसिद्धिस्तोत्र
३९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य
४० श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीकृष्णार्जुनसंवा-
द) १०
४१ भास्कराचार्य (वैद्यक) १०
४२ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक २
४३ अन्नचरित्रनाटक (सुरारिहस्त) २
४४ दैवतज्ञानसभाष्य १
४५ सप्तसिद्धिस्तोत्र सभाष्य १
४६ श्रीमद्भगवद्गीता परिभाषा १०
४७ श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीकृष्णार्जुनसंवा-
द) १
४८ रघुवंश सटीक ११०
४९ मेघदूत सटीक ४
५० शारदाचरितम् ४
५१ ईशानुमानचिन्तामणि
(नृसिंहोपाध्याय संहिता) १
५२ न्यायदर्शन सभाष्य सटीक २५०
५३ सटीक शारदाचरितम्
शारदाचरितम् उपपाठ
सप्तसिद्धिस्तोत्र पूर्वार्धम् १
५४ सटीक शारदाचरितम्
शारदाचरितम् सप्तसिद्धिस्तोत्र
सप्तसिद्धिस्तोत्र पूर्वार्धम् २
५५ सप्तसिद्धिस्तोत्र (वैद्यक) १
५६ संस्कृतशारदाचरितम्
१०० संस्कृतशारदाचरितम्
१०१ शारदाचरितम् (सप्तसिद्धिस्तोत्र) १०
१०२ श्रीकृष्णचरितम् शारदाचरितम् २
१०३ शारदाचरितम् २

